
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Euripides Phoenissae, edidit D. J. Mastronarde, Λιψία 1988 (Teubner), σελ. ΙΙ + 154.

Οι *Φοίνισσες* του Ευριπίδη, που δραματοποιούν το ίδιο θέμα με τους *Επτά επί Θήβας* του Αισχύλου, μολονότι υπήρξαν δημοφιλές έργο στην ύστερη αρχαιότητα και στη βυζαντινή περίοδο, όπως μαρτυρούν τα πολυάριθμα παπυρικά αποσπάσματα και το γεγονός ότι η τραγωδία αυτή συμπεριλήφθηκε, μαζί με την *Εκάβη* και τον *Ορέστη*, στη βυζαντινή τριάδα, στα νεότερα χρόνια εντούτοις δεν ευνοήθηκαν από τη φιλολογική έρευνα τόσο όσο το ομόθεμο αισχύλειο δράμα ούτε γνώρισαν την ίδια εκδοτική επιτυχία¹. Αυτή η υποτονική υποδοχή του έργου ίσως να οφείλεται στον επεισοδιακό χαρακτήρα του και την απουσία κυρίαρχων πρωταγωνιστικών μορφών, πράγμα που δημιουργεί χαλαρότητα στην πλοκή και διαχέει το ενδιαφέρον του θεατή². Υπό αυτές τις συνθήκες η αναζωογόνηση του ερευνητικού ενδιαφέροντος προϋποθέτει την ύπαρξη μιας σύγχρονης και φερέγγυας κριτικής έκδοσης, και γι' αυτό το εγχείρημα επιλέχθηκε από τον εκδοτικό οίκο Teubner ο πιο ενδεδειγμένος επιμελητής, ο D. J. Mastronarde, ο οποίος αφιέρωσε αρκετές εργασίες του στις *Φοίνισσες*³ και, το κυριότερο, διερεύνησε εξονυχιστικά και εξαντλητικά τη χειρόγραφη παράδοση του δράματος σε μια ογκώδη μονογραφία⁴.

Το πρώτο και βασανιστικό ζήτημα που έχει να αντιμετωπίσει ο εκδότης

1. Είναι ενδεικτικό ότι η επιλογή βιβλιογραφίας για τα έτη 1900-1988 που συνέταξε η S. Said (*Μήτις* 5, 1988, 409-512) στο οικείο λήμμα του Αισχύλου περιλαμβάνει τρεις φορές περισσότερους τίτλους (σ. 463-467) από ό,τι το σχετικό λήμμα του Ευριπίδη (σ. 509-510). Εξάλλου είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι μόλις πρόσφατα αποκτήσαμε μια μεγάλης κλίμακας συνθετική μελέτη (πρόκειται για τη μονογραφία του Chr. Müller-Goldingen, *Untersuchungen zu den Phönissen des Euripides*, Στουτγάρδη 1985) και μια έκδοση με (αγγλική) μετάφραση και χρηστικά σχόλια (πρόκειται για την έκδοση της E. Craik, *Euripides Phoenician Women*, Warminster 1988, στην αξιόλογη σειρά που διευθύνει ο Chr. Collard).

2. Για επικρίσεις του έργου ήδη από την αρχαιότητα βλ. Müller-Goldingen, *ό.π.*, σ. 1 κ.ε.

3. Για ακριβείς βιβλιογραφικές ενδείξεις βλ. τον βιβλιογραφικό πίνακα της έκδοσης, σ. XXXVII. Ίσως σε παραδρομή οφείλεται το γεγονός ότι από τον κατάλογο των εκδόσεων (σ. XXVII-XXVIII) απουσιάζει η έκδοση του Δ. Ν. Βερναρδάκη (Αθήνα 1888), μολονότι μνημονεύονται οι κριτικές εργασίες των Β. Αποστολίδη και Α. Ζάκα σε σχέση με την έκδοση αυτή.

4. D. J. Mastronarde - J. M. Bremer, *The Textual Tradition of Euripides' Phoinissai*, Berkeley 1982.

αυτής της τραγωδίας συνίσταται στο πρόβλημα που εντόπισε ήδη ο Valckenaer στη μνημειώδη έκδοση των *Φοινισσών* του 1755, σε ποιον βαθμό δηλαδή έχει αλλοιωθεί το κείμενο από προσθήκες στίχων, οι οποίες οφείλονται είτε σε ηθοποιούς είτε σε άλλους παράγοντες. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο κεφάλαιο αυτό δεν είναι πολλές ούτε δραστικές οι αποκλίσεις του νεότερου εκδότη από το κείμενο του G. Murray (Οξφόρδη 1913), μολονότι, όπως γίνεται φανερό από το κριτικό υπόμνημα, αρκετοί φιλόλογοι, ως εξ επαγγέλματος φιλύποπτα άτομα, διατύπωσαν αμφιβολίες για τη γνησιότητα αρκετών, και κάποτε πολύστιχων, χωρίων. Έτσι, σε δύο περιπτώσεις ο Mastronarde οβελίζει ισάριθμα χωρία (στ. 11, 1013-8) που αποδέχεται ως γνήσια ο Murray, διατηρεί όμως αρκετές επιφυλάξεις για την αναγκαιότητα του οβελισμού τους. Σε άλλα χωρία συναντούμε το αντίστροφο φαινόμενο: στίχοι που οβελίζονται από τον Murray θεωρούνται γνήσιοι από τον νεότερο εκδότη, και, κατά τη γνώμη μου, δικαιολογημένα. Ο στ. 372, επί παραδείγματι, που περιγράφει την Ιοκάστη με κουρεμένο κεφάλι και πένθιμα ρούχα δεν είναι υποχρεωτικό να προέρχεται από δάνειο, και συγκεκριμένα από τον στ. 427 της *Άλκηστης*. Και στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη (185, 241) η ηρώιδα παρουσιάζεται με κουρεμένο κεφάλι και κουρελιασμένα ρούχα (πρβ. *Φοίνισσες* 324-5). Η Ιοκάστη, μετά τη φοβερή αποκάλυψη της πραγματικής ταυτότητας του Οιδίποδα, έχει κάθε λόγο να παρουσιάζεται με πένθιμη εμφάνιση, η οποία, σύμφωνα με την πάγια πρακτική των αρχαίων τραγικών, υπογραμμίζεται με σχετική σκηνοθετική οδηγία ενσωματωμένη στο κείμενο. Για τη γνησιότητα του στ. 1312 βλ. H. Erbse, *Beiträge zum Verständnis der Euripideischen «Phoinissen»*, *Philologus* 110 (1966) 1-34, ιδιαίτερα σ. 18-19 και σ. 19 σημ. 1 για σχετική βιβλιογραφία. Οι στίχοι 1369-71, τέλος, που ανήκουν στον Άγγελο, αποτελούν ένα ενδιάμεσο περιγραφικό σχόλιο του αφηγητή, το οποίο παρεμβάλλεται ανάμεσα στις προσευχές των δύο αδερφών σε ευθύ λόγο, όπως ακριβώς τα λόγια της θεράπαινας στην *Άλκηστη* (170-6), που επίσης περιγράφουν εξωσκηνικά γεγονότα, παρεμβάλλονται ανάμεσα σε δύο ενότητες που εκφέρονται σε ευθύ λόγο (από τις οποίες μάλιστα η μία είναι πάλι προσευχή, και η δεύτερη αποχαιρετιστήρια αποστροφή: πρβ. *Άλκηστη* 163 κ.ε. και 177 κ.ε.). Δεν συντρέχει, επομένως, κανένας λόγος οβελισμού: σωστή στίξη χρειάζεται μόνο⁵. Σε δύο άλλες περιπτώσεις οι πληροφορίες παύρων που δεν είχε υπόψη του ο Murray συνέβαλαν αποφασιστικά στον οβελισμό των στ. 1-2 και 1737-66 (τέλος του έργου) από το κείμενο του Mastronarde. Στην πρώτη περίπτωση μια αποσπασματική υπόθεση της τραγωδίας μνημονεύει ρητά ως αρχή του έργου τον στ. 3, αγνοεί δηλαδή τους στ. 1-2⁶. Σχετικά με τη δεύτερη περίπτωση αξίζει να επισημάνουμε ότι τη μη γνησιότητα του τέλους την είχε

5. Άλλες περιπτώσεις απόρριψης οβελισμών από τον Mastronarde αφορούν τους στίχους 562 και 974.

6. Για συζήτηση του προβλήματος και σχετική βιβλιογραφία βλ. Müller - Goldingen, *ό.π.*, σ. 37 σημ. 1.

προτείνει ήδη ο Wilamowitz, και πριν από αυτόν ο Kampfhenkel. Την πρόταση οβελισμού την ενίσχυσε πρόσφατα ένας πάπυρος από το Στρασβούργο, ο οποίος φαίνεται ότι θεωρεί τέλος του έργου τον στ. 1736⁷. Ο Murray παραθέτει, βέβαια, την άποψη του Wilamowitz στο υπόμνημά του, αλλά φαίνεται ότι διστάζει να την υιοθετήσει, όπως, άλλωστε, και μερικοί νεότεροι φιλόλογοι⁸.

Οι λίγες περιπτώσεις αποκλίσεων που υπολείπονται αφορούν είτε μερικό οβελισμό (από τους στ. 1183-5 που οβελίζει ο Murray στο κείμενό του ο Mastronarde αποδέχεται τον οβελισμό μόνο του στ. 1184, οβελίζει το μόριο *τι(ε)* του στ. 1256 και τη μετοχή *έξομένα* του στ. 1516, ενώ ο Murray οβελίζει το *αελίου* του στ. 189 (fort. recte, ο Mastronarde), το *καί* του στ. 337 και το *ώς πρέπει* του στ. 346) είτε στίχους που οβελίζει στο κείμενό του ο Mastronarde, τους παραθέτει όμως ως γνήσιους ο Murray (1376⁹, 1596, 1637-8). Τέλος, για τον οβελισμό του στ. 989, τον οποίο αποδέχθηκε ο Murray, ακολουθώντας σχετική πρόταση του Verrall, δεν κάνει καθόλου λόγο ο Mastronarde.

Πράγματι, λοιπόν, οι αποκλίσεις ως προς τον οβελισμό στίχων ανάμεσα στην κρινόμενη έκδοση και το κείμενο του Murray είναι ελάχιστες, πράγμα που σημαίνει ότι ο Mastronarde αντιμετώπισε το κείμενο της τραγωδίας εξίσου συντηρητικά με τον οξφορδιανό εκδότη των *Φοινισσών* και δεν υιοθέτησε ακραίες προτάσεις για αθέτηση πολύστιχων ενοτήτων, όπως π.χ. η περίπτωση των στ. 1582-1766 (βλ. σχετικά το κριτικό υπόμνημα του Mastronarde).

Αν οι διαφορές των δύο εκδόσεων ως προς τις αθετήσεις είναι σχετικά αμελητέες, οι περιπτώσεις προβληματικών στίχων, εξαιτίας γλωσσικών, νοηματικών ή μετρικών δυσκολιών, οι οποίες προκάλεσαν την αμηχανία του εκδότη και τον οδήγησαν στην απόφαση να τοποθετήσει σταυρούς, είναι πολύ περισσότερες από ό,τι στον Murray, και συγκεκριμένα 18¹⁰. Πρόκειται για τα ακόλουθα χωρία: 118, 370, 449¹¹, 548, 630, 646, 697, 710, 792¹², 796, 924, 1101, 1183, 1374, 1397, 1517, 1606-7 και 1653. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι πρόκειται για προβληματικά και αμφιλεγόμενα χωρία, θα ήθελα, ωστόσο, να θέσω υπό

7. Για συζήτηση του προβλήματος της εξέδου του δράματος βλ. Müller - Goldingen, *ό.π.*, σ. 258-266.

8. Για σχετική βιβλιογραφία βλ. Müller - Goldingen, *ό.π.*, σ. 228 σημ. 11.

9. Ο στίχος οβελίστηκε από τον Valckenaer, ενώ ο Mastronarde παρατηρεί στο υπόμνημά του ότι ο Διόδωρος ο Σικελιώτης δεν φαίνεται να τον είχε στο κείμενό του. Παρεμβατικά σημειώνω ότι μια τέτοια παράλειψη σε μεταγενέστερο συγγραφέα δεν είναι από μόνη της αξιόπιστο κριτήριο. Έτσι, για παράδειγμα, ο Πλούταρχος (*Ηθικά* 606 F) παραδίδει τους στ. 344-8, αλλά παραλείπει τον στ. 346, ο οποίος όμως είναι γνήσιος. Τη γνησιότητα του στ. 1376 υποστήριξε ο Müller - Goldingen, *ό.π.*, σ. 125 σημ. 12.

10. Σε δύο περιπτώσεις (22, 1533-4) ο εκδότης κατόρθωσε να λύσει τον γρίφο που δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει ο Murray.

11. Ο Mastronarde δέχεται την ύπαρξη χάσματος ανάμεσα στις λέξεις *τείχη* και *καί* του στ. 448. Με την ευκαιρία αυτής σημειώσουμε ότι ο νεότερος εκδότης δέχεται την ύπαρξη χάσματος μετά τον στ. 186.

12. Βλ. σχετικά Müller - Goldingen, *ό.π.*, σ. 338-339.

συζήτηση μερικές σκέψεις μου για τρεις περιπτώσεις:

- (α) 710-1 μέλλειν περίξ † πύργοισι † Καδμείων πόλιν
ὄπλοις ἐλίξειν αὐτίκ' Ἀργείων στρατόν¹³.

Ο Mastronarde σημειώνει ορθά στο κριτικό του υπόμνημα ότι η σύναψη του *περίξ* με τη δοτική *πύργοισι* δεν είναι πιθανή, υπαινισσόμενος προφανώς ότι το λεξικό των *LSJ* κακώς νομιμοποιεί μια τέτοια σπάνια σύνταξη παραθέτοντας μάλιστα ως μοναδικό παράδειγμα το συζητούμενο χωρίο, και ότι η αντιμετώπιση της δοτικής *πύργοισι* ως τοπικής δεν προσφέρει ικανοποιητικό νόημα στο πλαίσιο των δεδομένων συμφραζομένων. Αν, επομένως, δεν είμαστε πρόθυμοι να δεχτούμε την ύπαρξη κάποιας ανεπανόρθωτης φθοράς, κάτι μάλλον απίθανο προκειμένου για μια λέξη τόσο κοινόχρηστη όσο το ουσιαστικό *πύργος*, τότε θα πρέπει να συνάψουμε το *περίξ* με το απαρέμφατο *ἐλίξειν* (πρβ. Θουκυδίδη 6.90.3 *περίξ πολιορκούντες*) και να θεωρήσουμε ότι η δοτική *πύργοισι* δεν αναφέρεται στα τείχη της Θήβας, όπως συμβαίνει σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις στις οποίες επανέρχεται η λέξη στο έργο, αλλά σχετίζεται με τα σχέδια των πολιορκητών. Στην περίπτωση αυτή η δοτική είναι οργανική και συντακτικά ισότιμη με τη δοτική *ὄπλοις* του επομένου στίχου. Για τη σύνδεση των δύο δοτικών απαιτείται η προσθήκη ενός <θ'> ύστερα από το *ὄπλοις*, το οποίο θα ήταν εύκολο να εκπέσει στη μεγαλογράμματη γραφή πλάι στο μνηοειδές *C* (πρβ., π.χ., 1095 *ἐφέδρους <θ'> ἰππότας*). Οι εισβολείς σχεδιάζουν να υψώσουν πολιορκητικό τείχος με πύργους παρόμοιο με εκείνο που έχτισαν οι Πελοποννήσιοι όταν πολιορκούσαν τις Πλαταιές (Θουκυδίδης 3.21) ή με άλλα που είναι γνωστά από την πολιορκητική ιστορία των κλασικών χρόνων¹⁴, αν δεν είμαστε πρόθυμοι να δεχτούμε τη χρήση κινητών πολιορκητικών πύργων, οι οποίοι φαίνεται ότι εισήχθησαν στον ελληνικό κόσμο το πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ.¹⁵ Δεν θα πρέπει, φυσικά, να θέσουμε το ερώτημα αν τελικά οι Αργείοι πραγματοποίησαν το σχέδιό τους· για απλή πληροφορία ενός αιχμαλώτου πρόκειται. Πάντως ίσως δεν είναι τελείως άσκοπο να υπενθυμίσω ότι στην *Ιλιάδα* οι Έλληνες πολιορκητές υποχρεώθηκαν να χτίσουν προστατευτικό τείχος μέσα σε μια ημέρα (ο σύντομος χρόνος μάλιστα σκανδάλισε τους αναλυτικούς), το οποίο ο Όμηρος περιγράφει ως εξής (H 436-7): *ποτι δ' αὐτὸν τείχος ἔδειμαν / πύργους θ' ὕψηλούς*.

- (β) 924 τί προσπίτνεις με; δυσφύλακτ' ἱαίτῃ† κακά.

Πιστεύω ότι το *αἱτῇ* μπορεί να διατηρηθεί και ότι σημαίνει ό,τι και το *ζητέω* στην *Ἀλκίση* 202-3: *καὶ μὴ προδοῦναι λίσσεται, τάμηχανα ζητῶν*, όπου το *λίσσεται* αντιστοιχεί προφανώς στο *προσπίτνεις* του συζητούμενου στίχου. Απομένει να

13. Για τη γνησιότητα του διστίχου βλ. E.-R. Schwinge, *Die Verwendung der Stichomythie in den Dramen des Euripides*, Χαϊδελβέργη 1968, σ. 137 σημ. 57 και 140 σημ. 59.

14. Βλ. σχετικά Y. Garlan, *Recherches de poliorcétique grecque*, Παρίσι 1974, σ. 113 κ.ε. (την παραπομπή την οφείλω στον συνάδελφο Μ. Βουτυρά, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά).

15. Βλ. Garlan, *ό.π.*, σ. 163.

κατανοήσουμε ορθά την αντίδραση του Τειρεσία. Ο μάντης υποστηρίζει ότι ο Κρέων με την παράκλησή του, που αποβλέπει στην εξυπηρέτηση του προσωπικού του συμφέροντος, θα προκαλέσει στην πόλη αναπότρεπτες συμφορές. Για την αντίθεση ανάμεσα στο προσωπικό και το γενικότερο συμφέρον βλ. αμέσως παραπάνω (917-8):

ΚΡ. ὦ πολλὰ λέξας ἐν βραχεῖ χρόνῳ κακά.
 ΤΕ. σοί γ', ἀλλὰ πατρίδι μέγала καὶ σωτήρια.

(γ) 1374-5 δὸς ἔγχος ἡμῖν καλλίνικον † ἐκ χειρὸς †
 εἰς στέρν' ἀδελφοῦ τῆσδ' ἀπ' ὠλένης βαλεῖν.

Ο Βερναρδάκης στο σχετικό σχόλιό του ερμηνεύει το *ἐκ χειρὸς* «από κοντά», και δεν αποκλείεται να έχει δίκαιο, αν ληφθεῖ υπόψη η αντιστοιχία ανάμεσα στις δύο προσευχές, και ειδικότερα του συζητούμενου εμπρόθετου προσδιορισμού με τη λέξη *ἀντήρη* (1367) από την προσευχή του Πολυνείκη. Ίσως όμως το *τῆσδ' ἀπ' ὠλένης* του επομένου στίχου σε συνδυασμό με το *ἐκ χειρὸς* να δημιουργεῖ κάποια ασάφεια. Στην περίπτωση αυτή η ευκολότερη λύση θα ήταν το *ἐκ χειρὸς* να διορθωθεί σε *εὐχερῶς*. Ο Ετεοκλῆς παρακαλεῖ την Αθηνά να τον βοηθήσει ώστε το κοντάρι του να βρει απρόσκοπτα και χωρίς κανένα απολύτως πρόβλημα τον επιθυμητό στόχο, το αδερφικό στέρνο.

Ο τόμος ακολουθεῖ τη δομή που επιβάλλει ο οἶκος Teubner¹⁶. Ο εκδότης έκρινε επιπλέον απαραίτητο, εκτός από το υπόμνημα της έμμεσης παράδοσης (testimonia)¹⁷ και το κριτικό υπόμνημα, να προτάξει και υπόμνημα με σκηινικές οδηγίες (actio), όπου αυτές είναι δυνατό να συναχθούν με τη βοήθεια του κειμένου, ακολουθώντας έτσι τη συνήθεια μεγάλων φιολόγων όπως του Wilamowitz στην editio maior του Αισχύλου (1914).

Συνοψίζοντας, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ανεπιφύλακτα την υπό κρίση έκδοση ως την πλέον φερέγγυα αποτύπωση της χειρόγραφης παράδοσης του

16. Για τη δομή στις εκδόσεις των τραγωδιών του Ευριπίδη από τον οἶκο Teubner βλ. τη βιβλιοκρισία μου για την έκδοση του *Ηρακλή* από τον Κ. Η. Lee, *Ελληνικά* 39 (1988) 175 (με την ευκαιρία αυτή ας προστεθούν εκεί οι πρόσφατες προσπάθειες αποκαταστάσεως των στ. 185-6 από τον Α. S. Henry, *RhM* 131, 1988, 187-188 και του στ. 1151 από τον Α. Allen, *Hermes* 117, 1989, 127-128). Ο Mastronarde πρόσθεσε και άλλα δύο ιδιαίτερος χρήσιμα παραρτήματα, εκτός από την καθιερωμένη μετρική ανάλυση των λυρικών μερών της τραγωδίας (σ. 144-155): appendix coniecturarum (σ. 128-138) και conspectus versuum suspectorum (σ. 139-145).

17. Στα testimonia θα μπορούσε να προστεθεί και η επιστολή 203, 1 Gallay του Γρηγορίου Ναζιανζηνού που παραθέτει τον στ. 493· βλ. σχετικά Δ. Χρηστίδη, *Ελληνικά* 39 (1988) 412-414· πρβ. τον πίνακα χωρίων του ίδιου στη διατριβή του *Μαρκιανά ανέκδοτα*, Θεσσαλονίκη 1984, όπου καταχωρίζονται 13 αναφορές στις *Φοίνισσες*. Μια λεπτομερειακή διερεύνηση των βυζαντινών κειμένων θα απέδιδε ενδεχομένως και άλλες μαρτυρίες, αφού, όπως τονίστηκε, οι *Φοίνισσες* ανήκαν στη βυζαντινή τριάδα, πράγμα που σημαίνει ότι είχαν μεγάλη διάδοση και απήχηση στον κύκλο των λογίων.

ευριπίδειου κειμένου και των εκδοτικών τυχών του και να υπογραμμίσουμε την πληρότητα των παρεχομένων πληροφοριών, που προσφέρουν στον αναγνώστη τη δυνατότητα να διαμορφώνει την προσωπική του άποψη, είτε αυτή συγκλίνει είτε αποκλίνει σε σχέση με τις λύσεις που προέκρινε ο εκδότης. 'Αξιος ο μόχθος του!

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

J. W e r n e r (εκδ.), *Franz Dornseiff in memoriam*, Kolloquium des Fachbereichs Antike Literatur/Neogräzistik anlässlich des 20. Todestages von Franz Dornseiff, Amsterdam 1986, Hakkert, σελ. 134.

Όσο περνούν τα χρόνια οι μεγάλοι φιλόλογοι λιγοστεύουν. Αυτή η πικρή διαπίστωση δεν υπαγορεύεται μόνο από ένα υποκειμενικό αίσθημα ορφάνιας, που το νιώθουν ιδιαιτέρως έντονα οι νεότεροι κυρίως ερευνητές, αλλά και από μια αντικειμενική συρρίκνωση του φιλολογικού κλάδου, που σήμερα διέρχεται αναμφισβήτητα μια περίοδο βαθιάς κρίσης. Τα αίτια αυτής της κρίσης είναι ποικίλα, και δεν είναι εδώ ο κατάλληλος τόπος για να εξεταστούν αναλυτικά. Ενδεικτικά για τη χώρα μας μνημονεύω την ανεπαρκή υλικοτεχνική υποστήριξη, την απουσία μεταπτυχιακών προγραμμάτων και κινήτρων για μεταπτυχιακές σπουδές, και τη μεγάλη εξειδίκευση που στενεύει τον μεθοδολογικό ορίζοντα και απειλεί να κατακερματίσει την ενότητα του κλάδου, οδηγώντας, σε τελευταία ανάλυση, σε μια επιστημονική ιδιώτευση. Βέβαια, και σε άλλες χώρες, όπου αυτοί οι αρνητικοί παράγοντες κατά κανόνα απουσιάζουν, παρατηρείται επίσης κρίση, που οφείλεται στον αναπροσανατολισμό της εκπαιδευτικής τους πολιτικής προς την κατεύθυνση της τεχνολογικής ανάπτυξης και της εφαρμοσμένης έρευνας, αναπροσανατολισμό που συνεπάγεται τον περιορισμό της διδασκαλίας των αρχαιογνωστικών μαθημάτων στα σχολεία και, κατά συνέπεια, τη δραστική μείωση των επαγγελματικών προοπτικών για τους σπουδαστές της κλασικής φιλολογίας¹. Υπό αυτές τις συνθήκες περιορίζονται στο ελάχιστο οι πιθανότητες να εμφανιστούν στο μέλλον φιλόλογοι του διαμετρήματος ενός Franz Dornseiff (1888-1960)², στη μνήμη του οποίου είναι αφιερωμένος ο κρινόμενος τόμος που περιέχει εισηγήσεις για τη συμβολή του μεγάλου φιλόλογου στα κλασικά γράμματα, είκοσι χρόνια μετά τον θάνατό του.

Ο Dornseiff οφείλει την πολυμέρεια και τα ποικίλα ενδιαφέροντά του στον συνδυασμό δύο ευεργετικών παραγόντων. Αφενός υπήρξε μαθητής σημαντικών δασκάλων, όπως του A. Dieterich, του U. von Wilamowitz, του F. Boll (κοντά στον

1. Για την κατάσταση της κλασικής φιλολογίας στην Ευρώπη βλ. P. Wülfing (εκδ.), *Gesprächskreis Europa über die Situation der Alten Sprachen in elf Ländern*, Κολονία 1986.

2. Αυτό υπονοεί, ασφαλώς, και ο E. G. Schmidt, σ. 70, όταν τονίζει ότι όμοιός του δύσκολα θα ξαναφανεύει.

οποίο έγραψε τη διδακτορική του διατριβή για τη σημασία του αλφαβήτου στον μυστικισμό και τη μαγεία³) και του P. von der Mühlh (κοντά στον οποίο εκπόνησε τη βασική και ακόμη εξαιρετικά χρήσιμη υφηγεσία του για το ύφος του Πινδάρου⁴). Αφετέρου ανήκε στον κύκλο του ποιητή Stefan George και συνδεόταν με ισόβια φίλια με τον μεγάλο ρομανιστή Ernst Robert Curtius. Ο γόνιμος αυτός συνδυασμός σφραγίζει πράγματι όλες τις εργασίες του που αφορούν ποικίλες περιοχές: θρησκειολογία, λαογραφία, γλωσσολογία, προβλήματα γνησιότητας κειμένων, αρχαιολογία⁵, ιστορία, πρόσληψη και επιβίωση της αρχαιότητας⁶. Δεν είναι τυχαίο ότι ασχολήθηκε με το γερμανικό λεξιλόγιο και συνέταξε ένα Αντιλεξικό, το γερμανικό αντίστοιχο του δικού μας Βοσταντζόγλου, ή ότι εισήγαγε στην κλασική φιλολογία όρους όπως Priamel και Kenning, δανεισμένους από την έρευνα των νεότερων λογοτεχνιών, και ότι μετέφρασε το *De vulgari eloquentia* του Δάντη, πραγματεία που βρίσκεται στην αφετηρία της ανάπτυξης των εθνικών λογοτεχνιών της Ευρώπης. Επιπλέον, η εν μέρει εβραϊκή του καταγωγή τον ώθησε στην ενασχόληση με την Παλαιά Διαθήκη στο πρωτότυπο και τον συσχετισμό της με την αρχαία ελληνική λογοτεχνία. Ήταν από τους πρώτους φιλόλογους που διατύπωσε με τόλμη και επιμονή την άποψη ότι η αρχαία ελληνική λογοτεχνία δεν ήταν ένα κλειστό και αυταρκες σύστημα, αλλά δέχτηκε γόνιμες επιδράσεις από την Ανατολή. Αυτή η αιρετική για τη δεκαετία του 1930 άποψη έχει γίνει σήμερα γενικά αποδεκτός τόπος στη φιλολογική έρευνα⁷. Το ίδιο πνεύμα διακρίνει τον Dornseiff, όταν υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει καθαρή γερμανική γλώσσα, απαλλαγμένη δηλαδή από ξένες λέξεις. Η επιδίωξη καθαρότητας προδίδει μίσος για τους άλλους λαούς και περικλείει τον κίνδυνο ενός ανεξέλεγκτου και καταστρεπτικού ολοκληρωτισμού, ο οποίος πράγματι εμφανίστηκε στη Γερμανία με την έλευση του εθνικοσοσιαλισμού⁸. Ο Dornseiff

3. *Buchstabemystik*, διδ. διατρ. Χαϊδελβέργης, Λιψία 1916, σ. 31. Σε επταπλάσια έκταση δημοσιεύεται η μελέτη αυτή, πάλι στη Λιψία, το 1925 με τον τίτλο *Das Alphabet in Mystik und Magie*.

4. *Pindars Stil*, Βερολίνο, 1921. Την ίδια χρονιά δημοσιεύει και την κλασική πια μετάφραση των ωδών του Πινδάρου με σύντομες διαφωτιστικές σημειώσεις.

5. Το 1940 εξελέγη τακτικό μέλος του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

6. Ένα μεγάλο μέρος από τους συνολικά 300 περίπου τίτλους των εργασιών του μπορεί να βρει ο αναγνώστης στον τιμητικό τόμο για τα 65 χρόνια του Dornseiff (Λιψία 1953), ενώ τα συμπληρώματα για την επιστημονική παραγωγή των ετών 1953-1960 τα επιμελήθηκε ο καθηγητής J. Werner (βλ. *WZ/KMU* 9, 1959/60 και F. Dornseiff, *Kleine Schriften*, II, Λιψία 1964).

7. Βλ., π.χ., M. L. West, *Early Greek Philosophy and the Orient*, Οξφόρδη 1971, και *Hesiod, Works and Days*, Οξφόρδη 1978, σ. 5 κ.ε. Είναι περιεργό πώς ο Cyrus Gordon, που έχει ασχοληθεί συστηματικά με το κοινό υπόβαθρο του εβραϊκού και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, και ειδικότερα με τις σχέσεις Ομήρου και Βίβλου, δεν αξιοποιεί τις εργασίες του Dornseiff. Βλ. σχετικά *Homer and Bible*, *Hebrew Union College Annual* 26 (1955) 43-108 και *The Common Background of Greek and Hebrew Civilizations*, Νέα Υόρκη 1965.

8. Βλ. σχετικά J. Werner, Dornseiffs «Wortschatz» und die Nazis, *Börsenblatt f. d. Deutschen Buchhandel* 148 (1981) 524 κ.ε.

γνώριζε ότι είναι απραγματοποίητη η προτροπή του Uhland:

Verpflanz auf deine Jugend
Die deutsche Treu und Tugend
Zugleich mit deutschem Wort⁹.

Μια περαιτέρω σημαντική συμβολή του Dornseiff έγκειται στην πεισματική άρνησή του να ασκήσει αυστηρό λογικό έλεγχο στα ποιητικά έργα και «με το μαχαίρι», όπως έλεγε, να τα ακρωτηριάσει. Για τον λόγο αυτόν αντιτάχθηκε σθεναρά στο ρεύμα της ομηρικής ανάλυσης και υποστήριξε την ενότητα της ομηρικής ποίησης. Στην άποψη αυτή βοηθήθηκε και από τη μελέτη του Δευτερονομίου, το οποίο οι ερευνητές επίσης το ανέλυαν σε στρώματα που τα συγκόλλησε κατά την άποψή τους κάποιος μεταγενέστερος διασκευαστής, ενώ ο Dornseiff το θεωρούσε ενιαία σύνθεση. Βέβαια, ο Dornseiff έφτανε κάποτε και στο άλλο άκρο, υποστηρίζοντας τη γνησιότητα κειμένων η οποία δεν είναι δυνατό να υποστηριχτεί ούτε στο υφολογικό ούτε στο ιδεολογικό επίπεδο, όπως είναι η περίπτωση του Ψευδο-Φωκυλίδη¹⁰.

Οι εισηγήσεις αποτιμούν με δικαιοσύνη την προσφορά του Dornseiff και δεν καλύπτουν με εγκωμιαστικές υπερβολές τις αδύνατες πλευρές του έργου του. Άλλωστε, η σημασία του τιμωμένου δεν έγκειται μόνο στην εγκυρότητα και βιωσιμότητα των πορισμάτων του όσο στο γεγονός ότι υπέδειξε νέες κατευθύνσεις στην έρευνα και άφησε πίσω του άξιους συνεχιστές του έργου του, όπως είναι ο καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Λιψίας Jürgen Werner, εκδότης του κρινόμενου τόμου και συγγραφέας της βασικότερης και αναλυτικότερης εισήγησης για τη ζωή και το έργο του Dornseiff: «Franz Dornseiff: Προσπάθεια μιας αποτίμησης» (σ. 4-48). Οι άλλες εισηγήσεις είναι: E. G. Schmidt (Ιένα), «Ο Franz Dornseiff και η αρχαϊκή ελληνική ποίηση» (σ. 49-78)¹¹· K. Rudolph (Λιψία), «Οι θρησκευολογικές μελέτες του Dornseiff» (σ. 79-89)· J. Conrad (Λιψία), «Οι Παλαιοδιαθηκικές μελέτες του Dornseiff» (σ. 90-99)· W. Hofmann (Λιψία), «Ο αρχαιοελληνιστής Franz Dornseiff ως λατινιστής» (σ. 100-112)· H. Berthold (Halle), «Η αναστροφή του Franz Dornseiff με τους κλασικούς συγγραφείς της Ρώμης» (σ. 113-124)· J. Irmischer (Βερολίνο), «Ο Franz Dornseiff και η βυζαντινολογία» (σ. 125-130). Τον τόμο τον κατακλείουν ένα πανομοιότυπο του προγράμματος της επιμνημόσυνης επιστημονικής συνάντησης (σ. 131-132), κατάλογος των εισηγητών (σ. 133) και επεξηγηματικό υπόμνημα για τις επισυναπτόμενες φωτογραφίες.

9. Τους στίχους αυτούς τους παραθέτει ο Τριανταφυλλίδης στη σημαντική του μελέτη «Ξενηλασία ή ισοτέλεια» (δύο τεύχη, Αθήνα 1905 και 1907), *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, I, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 136, ο οποίος αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος της έρευνάς του στην παρουσία ξένων λέξεων στη γερμανική γλώσσα (σ. 178 κ.ε.).

10. Για το θέμα αυτό βλ. τη σημαντική εισαγωγή στην έκδοση του P. Derron, *Pseudo-Phocylide, Sentences*, Παρίσι 1986.

11. Βλ. τώρα E. G. Schmidt, *Erworbenes Erbe. Studien zur antiken Literatur und ihrer Nachwirkung*, Λιψία 1988 (Reclam 1259), σ. 92-118.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εργασίες όπως η προκείμενη ή ο συλλογικός τόμος *Wilamowitz nach 50 Jahren* (Darmstadt 1985) θα αποτελέσουν τη στέρεη βάση για τη συγγραφή μιας ιστορίας της κλασικής φιλολογίας στον 20ό αιώνα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ

N. G. L. Hammond, A History of Greece to 322 B.C., Oxford, Clarendon Press. 3. Auflage 1986, XXIV + 691 S., 34 Abb. 12 Taf.

Die beiden ersten Auflagen des Buches sind im J. 1959 bzw. 1967 erschienen; die erste wurde einmal (im J. 1963), die zweite (bis 1984) sechsmal nachgedruckt. Die im Text der zweiten und dritten Auflage vorgenommenen Änderungen sind, wie der Verfasser sagt (S. VIII) und der Leser leicht feststellt, sehr gering¹. Von den neun Anhängen der dritten Auflage stellt der vierte (The Date of the Earliest Coinages) gegenüber dem gleichbetitelten der früheren Auflagen eine weitgehende Revision dar, während der neunte (Three Royal Tombs at Aegae) völlig neu ist. Das Buch ist öfter —allerdings verhältnismäßig kurz— in verschiedenen Zeitschriften besprochen worden², deshalb wird hier auf dessen charakteristische Merkmale näher eingegangen, und zwar auf das, was nach Auffassung des Rez. die größere Aufmerksamkeit beansprucht: nämlich die Frage, wie und warum der Verf. die Makedonen von den anderen Griechen unterscheidet und zwar so, daß er das Buch mit folgendem Urteil abschließt: «Antipaters treatment of Athens and the installation of a Macedonian governor in the Peloponnese marked the end of the freedom which the Greeks *as a race* (vom Rez. gesperrt) had enjoyed for more than a thousand years» (S. 651). Diese, mindestens irreführende, Auffassung stellt eine für die Konzeption des ganzen Buches sehr wichtige und folgenschwere Position des Verf. dar, die ja selbst der Titel des Buches verrät: die griechische Geschichte endet mit dem J. 322 v.Chr., d.h. dem Sieg Makedoniens über die südgriechischen Stadtstaaten während des sogenannten Lamischen Krieges. Manche, allerdings

1. Die Tatsache, daß die drei Auflagen auch ihren Seitenzahlen nach genau entsprechen, deutet darauf hin, daß vom Herausgeber bzw. vom Verfasser wesentliche Zusätze oder Korrekturen nicht für nötig gehalten wurden. Vgl. die Rezension (für die zweite Auflage) von R. J. Hopper, *CR* 21 (1971) 95-97, wo die ziemlich geringfügigen Zusätze und Verbesserungen dieser Auflage erwähnt werden.

2. Von den Rezensionen der ersten Auflage seien hier folgende genannt: M. F. Mc Gregor, *Phoenix* 14 (1960) 245-247; Cl. Mosse, *REA* 62 (1960) 173-176; St. Oost, *Cl. Phil.* 55 (1960) 292-294; J. H. Croon, *Mnemosyne* 14 (1961) 159-162; A. R. W. Harrison, *CR* 11 (1961) 64-67; Fr. Hampl, *AAHG* 14 (1961) 197-200; R. J. Hopper, *JHS* 82 (1962) 194-195; Fr. Kiechle, *Gnomon* 33 (1961) 304-305; Ed. Will, *RPh.* 35 (1961) 116-119. Zur zweiten Auflage s. R. J. Hopper, *CR* 21 (1971) 95-97; P. Ducrey, *REG* 81 (1968) 578-579; Cl. Mossé, *REA*, 70 (1968) 479.

nicht sehr klare Differenzierungen, die sich in diesem Buch oder in anderen Werken des Verf. feststellen lassen, haben offenbar seine oben angeführte Grundauffassung nicht geändert.

I. Zur Quellenkritik

Im Vorwort der ersten Auflage, das in den späteren (unverändert) nachgedruckt wird, ist zu lesen (S. VII), das Buch sei nach einer sorgfältigen Interpretation der Quellen geschrieben worden; der Verf. weise eigentlich auf sie hin, damit der Leser das Quellenmaterial, im Original oder in Übersetzung, studieren und sich ein eigenes Urteil bilden könne — «limitations of space» (von wem?) hätten ihn hingegen verhindert, die Werke moderner Gelehrten zu referieren, die für ihn in der Interpretation von Ereignissen und Tendenzen richtungsweisend gewesen seien. (Diese Werke werden nicht genannt, es wird nur gesagt, daß sie in Kommentaren oder in «general histories» leicht zu finden sind). Wenn man das Buch zu Ende gelesen hat, gewinnt man freilich den Eindruck, daß diese «sorgfältige» Interpretation der Quellen nichts anderes als deren Nachzählung ist, denn der Verf. glaubt, wie er einmal notorisch erklärt, daß er der literarischen Tradition, und zwar der früheren, mehr Vertrauen zu schenken habe als die anderen (modernen) Historiker (S. 23). Nun kommt es ja allerdings nicht selten vor, daß diese Nacherzählung irreführend oder einfach falsch ist.

Wie groß das Vertrauen des Verf. gegenüber der «älteren» literarischen Überlieferung sein kann, zeigt, um ein charakteristisches Beispiel hier zu nennen, die Erwähnung der militärischen Allianz, welche unter dem «leadership» des Priamos «the invading Amazons at the Sangarius river» abgewehrt hat (S. 72). Als Beleg wird der Iliasvers 3, 184 angeführt, aus der Erzählung des Priamos, der in ein Gespräch mit Helena eingefügt ist. Hier wird nicht nur Mythisches als historische Wahrheit hingestellt, sondern auch der Mythos selbst falsch wiedergegeben, denn in dem zitierten Iliasvers wird Priamos nicht als Führer der Allianz, sondern einfach als Bundesgenosse (der Phryger) erwähnt³. Kurz danach spricht der Verf. von der großen Bedeutung der Allianz und den Folgen ihres Zusammenbruchs (nach Trojas Eroberung). Das von der westlichen Seite der Allianz beschützte Makedonien, sowie Epirus und Thessalien, seien von barbarischen Stämmen heimgesucht worden, von deren Provenienz der Verf. nichts Bestimmtes zu sagen weiß. Er vermutet sie in Europa oder in Asien. Mit kritischer Geschichtsschreibung haben alle diese Ausführungen herzlich wenig zu tun⁴.

Wenn Priamos und die Amazonen, oder auch Epaphos, Proitos, Neleus, Tydeus, Pelops und Kadmos, die an anderer Stelle (S. 60) erwähnt werden, als «clear and defined figures» zu erachten sind⁵, dann sind andere Beschreibungen bzw. Urteile des Verf. weniger verwunderlich. So steht

3. Auf den Interpretationsfehler hatte schon Fr. Hampl in seiner Rezension der ersten Auflage hingewiesen (*AAHG* 14, 1961, 199, Anm. 2).

4. Auf der folgenden Seite (73) wird nur vermutet, sie können aus Europa oder — was noch wahrscheinlicher sei — aus Asien gekommen sein.

5. «Hazy and enveloped in the mists of folk-lore» seien dagegen die Gestalten von Perseus, Minos und Sisyphus (s.o.ebd.). Fr. Hampl kritisiert mit Recht diese Ausführungen des Verf. (a.a.O., S. 199), reiht aber —versehentlich— in den Katalog der vom Verf. für historisch gehaltenen Persönlichkeiten auch Proteus und Io ein, welche jedoch in dem Buch nicht genannt

z.B. für ihn außer jedem Zweifel die Historizität der Gründungsmythen der griechischen Kolonien in Kleinasien (S. 86)⁶ oder auch die Glaubwürdigkeit des von Herodot überlieferten Gesprächs des Tyrannen von Milet (und Führers der Ioner beim Aufstand gegen die Perser), Aristagoras mit dem Spartanerkönig Kleomenes I (S. 205)⁷ bzw. der Erzählung desselben Historikers über den Sklaven, den Themistokles kurz vor der Seeschlacht bei Salamis zu den Persern gesandt habe soll (S. 241)⁸. Das Gleiche gilt für die Aussagen der (aristotelischen?) *Athenaion Politeia* über die entscheidende Rolle des Areopags im J. 480 v.Chr. (durch dessen Geldspenden sei die Bemanning der athenischen Flotte möglich gewesen)⁹ oder aber auch für das —vielleicht diskutierte— Themistoklesdekret. Der Verf. stellt sie als außer jedem Zweifel liegende Nachrichten hin und sieht von der einschlägigen Forschung völlig ab (S. 224)¹⁰.

Verwunderlich, aber für das Buch nicht weniger charakteristisch ist es auch, daß in den (öfter ziemlich weitschweifigen) Nacherzählungen der Quellen die Orakel von Delphi eingeschoben werden, und zwar mit solchem Nachdruck, daß der Leser den Eindruck gewinnt, sie hätten auf das Geschehene eine entscheidende Wirkung ausgeübt. Hierzu einige Beispiele: Solon sucht vor seinen Reformen den Rat von Delphi und handelt nach dem Spruch des Orakels «mitten im Schiff zu stehen und einen geradlinigen Kurs zu befolgen» (S. 159)¹¹; vor der Seeschlacht bei Artemision empfiehlt das Orakel den geängstigten Griechen, zu den Winden zu beten, denn sie könnten ihre stärksten Bundesgenossen werden, was auch geschehen sei, denn kurz danach wären viele Schiffe der Perser von einem Seesturm

werden. (Der Name Proteus im Namenregister des Buches —s.S. 687— ist offenbar ein Druckfehler, statt des richtigen Proetus).

6. Kritisch untersucht werden diese Mythen in der Schrift des jung gestorbenen Göttinger Kollegen Friedrich Prinz, *Gründungssagen und Sagenchronologie* [Zetemata, Bd. 72], München 1979, welche, wie die moderne Literatur überhaupt, vom Verf. nicht berücksichtigt wird.

7. Über diese Erzählung Herodots (V, 49, 1 ff.), die offenbar spartanischer Provenienz ist (durch die Diskreditierung des Aristagoras wurde die Ablehnung des Hilfesuchts der Ioner seitens der Spartaner gerechtfertigt) s. z.B. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte*, II, 1², S. 9, Anm. 1; vgl. auch Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, IV, 1, S. 284, Anm. 1.

8. Als Zeugnis von unbestreitbarem historischen Wert wird von Hammond diese Erzählung auch in seinem Buch *Studies in Greek History*, Oxford 1973, 274-277 behandelt, ohne jeglichen Hinweis auf die Argumentation, die sie (als spätere Erfindung) verwirft; s. z.B. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte*, II, 2², 118 ff. C. Hignett, *Xerxes' Invasion of Greece*, Oxford 1963, 402 ff.

9. Ath. Pol. 23, 1. Die Darstellung dieser (eher unwahrscheinlichen) Aktivitäten des Areopags bezweckte, wie es scheint, die Herabsetzung der Rolle des Themistokles und hat vermutlich ihre Provenienz in den Anhängern Kimons. s. P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981, 288 f.

10. Zur Frage der Authentizität des Dekrets (*SEG* XVIII 153) gibt es bekanntlich eine reiche Literatur (s. *SEG* XIX, 319). Der Verf. hätte gewiß auch auf die gegenteilige Auffassung hinweisen sollen, die das Dekret (m.E. mit Recht) als Produkt der Selbstdarstellung der Athener im 4. Jhd. v.Chr. hinstellt; s. dazu Chr. Habicht, Falsche Urkunden zur Geschichte Athens im Zeitalter der Perserkriege, *Hermes* 89 (1961) 1 ff.

11. Hier wird vom Verf. Plutarch nacherzählt (*Sol.* 14, 6), wo auch das Orakel angeführt wird.

zerstört worden (S. 231)¹²; vor der Einberufung der Gesandten der Städte des Peloponnesischen Bundes (im J. 432) in Sparta und, nachdem die Spartaner sich für den Krieg gegen Athen entschieden hatten, ließen sie sich von Delphi beraten und bekamen die (äußerst freundliche) Antwort, wenn sie den Krieg unnachgiebig führen, werde der Gott ihnen zur Hilfe stehen, egal ob sie ihn darum bitten oder nicht (S. 322) (sic)¹³. Der Leser kann sich schwerlich des Eindrucks erwehren, daß der Sieg Spartas im Peloponnesischen Krieg nach dem Verfasser (genauer, gemäß seinem Glauben an die Einwirkung übernatürlicher Kräfte), auch der freundlichen Haltung des Gottes zu verdanken sei¹⁴, zumal das Buch eine ziemlich deutliche prospartanische Tendenz aufweist, besonders in der Darstellung der archaischen Zeit und des 5. Jhdts. (s.u. Teil III).

Bezeichnend für die unkritische Benutzung der Quellen, die das Buch kennzeichnet, ist aber das letztgenannte Beispiel auch aus einem anderen Grund. In der Stelle des Thukydides, auf die der Verf. hinweist, wird dieses für Sparta günstige Orakel, wie erwartet, mit dem W. λέγεται, d.h. als Gerücht angeführt, was dessen spartanische Provenienz (mit Recht) vermuten läßt¹⁵. Das wird aber vom Verf. weggelassen, aus Versehen oder vielleicht wegen seiner durchweg positiven bzw. idealisierenden Einstellung gegenüber Sparta.

Hierzu ein weiteres Beispiel: Auf S. 437 wird gesagt, Thukydides habe die Hoffnung ausgesprochen, die Spartaner würden aufgrund ihres sonstigen (glaubwürdigen) Verhaltens das Vertrauen der anderen Griechen gewinnen können. Auch der unkundige Leser wundert sich, wie der für seine Objektivität bekannte Historiker sich ein solches Vorurteil hätte zuschulden kommen lassen; schlägt man indessen im Text nach, stellt man fest, daß die «Hoffnung» in der von Alkibiades in Sparta gehaltenen Rede ausgesprochen wird, die zwar von Thukydides konstruiert sein mag, aber keineswegs die Einstellung des Historikers wiedergibt¹⁶. Es mutet auch merkwürdig an, daß der Verf. den Lapsus nicht korrigiert hat, obwohl er offensichtlich ist und in einer

12. Hdt. VII, 178-188. «At this critical moment the prayers to the winds was answered» schreibt der Verf. (S. 231), um die Erfüllung des Orakels stärker hervorzuheben.

13. Thuk. I, 118, 3; s. auch die folgende Anmerkung. Auch nach der Erwähnung der Pest in Athen hält der Verf. für nötig, zu bemerken, daß die Spartaner nochmals das delphische Orakel befragt und die Antwort bekommen hätten, sie würden die Athener besiegen, wenn sie den Krieg hartnäckig fortsetzten (S. 351) (sic!).

14. Verstärkt wird dieser Eindruck durch die Erwähnung eines anderen Orakels, in einer Nacherzählung des Berichts von Herodot (VIII, 36): danach habe der Gott Apollo sein den Delphiern gegebenes Versprechen erfüllt und sie vor den angreifenden Persern des Xerxes durch einen unerwarteten Sturm gerettet (S. 237). Daß dies eine Erfindung der (anfangs keineswegs widerstandswilligen) delphischen Priesterschaft gewesen sein kann, erfährt der Leser nicht; statt dessen liest er nur, daß die Delphier «like the Greeks, believed the gods responsible for the storms» (ebd.) (sic!).

15. Das ist gut begreiflich und wird auch —mit Recht— von A. W. Gomme notorisch bemerkt: «the words of the oracle were not exactly known; this is the Spartan war-party's version» (*A Historical Commentary on Thucydides*, Oxford 1945, I, 413).

16. Thuk. VI, 92, 5; s. dazu J. de Romilly, Eunoia in Isocrates, *JHS* 78 (1958) 92.

Rezension der ersten Auflage bemerkt worden war¹⁷. Nicht zugänglich ist es ferner, die Neutralität von Argos während des Xerxes-Feldzuges lediglich auf ein delphisches Orakel zurückzuführen, obwohl Herodot selbst, auf den der Verf. hinweist, ziemlich deutlich von anderen Motiven der Argiver (d.h. die Rivalität mit Sparta) spricht¹⁸.

Daß die unkritische Benutzung der Quellen zu Widersprüchen führen kann, ist gut vorstellbar und kommt in dem Buch nicht selten vor. Hier genügt ein Beispiel: In der älteren Forschung durchweg geteilt und von Rostovtzeff mit neuen Beobachtungen gestützt, ist bekanntlich die Erkenntnis, daß Athen sich seit dem zweiten Viertel des 4. Jhdts. in einer Wirtschaftskrise befand, die in der Mitte desselben noch akuter wurde; das gleiche gilt für die anderen griechischen Stadtstaaten des Mutterlandes, die vom Peloponnesischen Krieg und den späteren Kriegen bzw. innenpolitischen Konflikten schwer betroffen wurden¹⁹. Wenn man die diesbezüglichen Berichte liest, die der Verf. —meistens nur die Quellen nacherzählend— bringt (wie z.B., daß der athenische General Iphikrates seine Matrosen bei den reichen Landbesitzen Korkyras anheuern lassen mußte, um mit dem Entgelt die Verproviantierung der Mannschaften zu sichern, s. S. 491, nach Xenophon, *Hell.* VI, 2, 37; oder daß Sparta zwecks Geldbeschaffung seinen König Agesilaos im J. 364 v. Chr. während des großen Satrapenaufstandes beim persischen Satrapen Ariobarzanes dienen ließ, s. S. 502, nach Xenophon, *Ages.* II, 26)²⁰, hat man den Eindruck, daß die Auffassung von der Wirtschaftskrise auch in dem vorliegenden Buch angenommen wird. Genau das Gegenteil stellt man aber an anderer Stelle fest, im vierten Kapitel des 3. Teiles des Buches (S. 521 ff.), das der Wirtschafts- und Sozialgeschichte des 4. Jhdts. gewidmet ist. Da wird ein durchaus positives Bild von der Wirtschaftslage der griechischen Stadtstaaten in der Mitte des Jahrhunderts entworfen, und zwar nur deshalb, weil der Verf. eine Stelle aus der dritten philippischen Rede (§ 40) des Demosthenes vor Augen hat (und sogar zitiert). Da heißt es in der Tat: «Trieren und eine Menge von Sklaven und Geldern und die übrige Ausstattung und alles andere, aufgrund dessen man die Macht der Staaten beurteilen würde, gibt es jetzt bei allen (Griechen) und sie sind weit mehr und größer als bei den damaligen» (sc. im 5. Jhd.)²¹. Daß diese Behauptung des

17. Von R. J. Hopper, *JHS* 82 (1962) 195. J. H. Croon, *Mnemosyne* 14 (1961) 161.

18. s. S. 223: «Argos was advised to remain neutral». Herodot (VII, 148) führt die ganz anders lautende Motivation mit einem λέγουσι an, was in der Berichterstattung Hammonds nicht berücksichtigt wird. Vgl. C. Hignett, *Xerxes' Invasion of Greece*, Oxford 1963, 441.

19. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford 1941, I, 105 ff.. Die Wirtschaftskrise Athens und anderer Städte des Mutterlandes führt bekanntlich Rostovtzeff auch auf die Einschränkung der Exporte zurück, die er durch die Zunahme der einheimischen Produktion (in den Städten Thrakiens, des Bosphoranischen Reiches und Italiens) erklärt.

20. Zu dem gleichen Zweck ist auch Agesilaos im J. 361 v. Chr. (im Alter von 80 Jahren) an der Spitze einer Söldnertruppe nach Ägypten gegangen; bei seiner Rückkehr ist er (in Kyrene) gestorben (Xenoph. *Ages.* II, 28 ff., Plut. *Ages.* 36 f.).

21. Die Ursache der politischen Krise Griechenlands im 4. Jhd. v. Chr. war nach dem Verf.

Demosthenes nichts anderes als eine rhetorische Übertreibung ist, die mit voller Absicht in der genannten Rede verwendet wird, oder daß Demosthenes in anderen Fällen sich zu gegenteiligen Einschätzungen veranlaßt fühlt²², hat der Verf. nicht wahrgenommen, oder besser nicht wahrnehmen wollen, ebenso wie den Widerspruch, denn die Berichterstattung war schon in einer Rezension der ersten Auflage kritisiert worden²³; sie blieb aber in der zweiten und dritten unverändert. Ähnliche Fehler, die durch die unkritische Behandlung bzw. unrichtige Interpretation der Quellen zu erklären sind, findet man auch an anderen Stellen des Buches und, obwohl sie schon in Rezensionen der ersten Auflage bemerkt worden sind, werden sie in der zweiten und dritten wiederholt²⁴.

II. Berichterstattung und Disposition

Ein anderes charakteristisches Merkmal des Buches ist die Vorliebe des Verf. für Realia der Kriegsgeschichte und der historischen Geographie. Daß letztere jedem Leser, namentlich jenem, der das Land nicht kennt, von Nutzen sein kann, versteht sich von selbst; nun hat er aber den Eindruck, daß ihr, und vor allem der Kriegsgeschichte, ein viel zu großer Umfang eingeräumt wird, denn von einem Handbuch der griechischen Geschichte will der heutige Leser zuerst wissen, wie die griechische Kultur beschaffen ist, genauer, wo ihre Originalität liegt und wie sie zu erklären ist. Das kommt aber viel zu kurz in dem Buch, und da der Verf. die einschlägige Sekundärliteratur durchweg ignoriert, fallen die betreffenden Kapitel ziemlich mangelhaft aus; dagegen werden viele Seiten für die Beschreibung von militärischen Operationen verwendet, wobei öfter ziemlich unbedeutende Realia eingeschoben werden.

Die Beschreibungen der militärischen Operationen sind sehr häufig in den

nicht, daß «Sparta, Athens and Thebes were weaker than they had been in the fifth century» —denn sie seien sicher stärker gewesen; die Ursache sei vielmehr «that the other states in Greece had grown stronger» (a.a.O. S. 521), (!).

22. s. z.B. 1. Olynth. 19 f. 3. Olynth. 30 f. In der 3. philippischen Rede richtet sich ja Demosthenes u.a. gegen die «Käuflichkeit» seiner (promakedonisch gesinnten) politischen Gegner, die alle Mittel der Stadt unnütz gemacht habe (§ 38 f.).

23. s. R. J. Hopper, *JHS* 82 (1962) 195.

24. Einige Beispiele: Die Stelle [Aristot.] *Oecon.* 2, 1350a 13 (aus welcher geschlossen wird, daß jeder athenische Bürger um 385 v.Chr. über zwei Sklaven verfügte) bezieht sich nicht auf Athen, wie der Verf. schreibt (S. 525, Anm. 1), sondern auf Mende (s. Hopper, a.a.O. ebd.). Rom ist bekanntlich bis 88 v.Chr. (formell) ein Stadtstaat gewesen, und so ist gewiß falsch zu behaupten (S. 438), daß es, wie Makedonien, «arose quite independently of the city-state» (vgl. St. I. Oost, *Cl. Phil.* 55, 1960, 294). Auch die auf die methodischen Mängel des Buches bezogenen Bemerkungen dieser wie anderer Rezensionen der ersten Auflage, (Fr. Hampl, *Cl. Mossé*, Ed. Will, Mc Gregor) sind in den späteren, wie erwähnt, nicht berücksichtigt worden. Die einzige Ausnahme ist, wenn ich mich nicht irre, die Berichtigung der Jahreszahl, die für die Aufführung der *Perser* des Aischylos angenommen wird. In der ersten Auflage (S. 298) steht (fälschlich) 470, in der zweiten und dritten (richtig) 472 v.Chr. (vgl. Mc Gregor, *Phoenix* 14, 1960, 247).

Fällen, wo entsprechende Berichte von den griechischen Historikern überliefert sind, zugleich aber auch ziemlich lang, wegen der starken Abhängigkeit des Verf. von den Quellen (s.o.). Das gilt begreiflicherweise besonders für die klassische Zeit. Aus den 448 Seiten, die das 5. und 4. Jhd. decken (genauer: die Zeit 500-322 v.Chr.), sind 163 den Kriegshandlungen, nur 55 der Kulturgeschichte gewidmet²⁵; und dies geschieht, weil neben den großen Schlachten, die eine entscheidende politische Bedeutung gehabt haben, auch andere Kriegsereignisse beschrieben werden, die weniger bedeutend bzw. irrelevant sind, jedenfalls nicht in ein Handbuch gehören. Außerdem stößt der Leser bei jenen, wie bei diesen auf Realia (öfter anekdotenhaften Charakters) oder Kommentare des Verf., die man ohne weiteres als völlig überflüssig bzw. irreführend bezeichnen kann. Hierzu einige Beispiele:

Daß die spartanischen Hopliten kurz vor der Schlacht bei Thermopylai ihr Haar kämmten, das sie nach dem Sieg Spartas über Argos bei Sepeia lang werden ließen, ist eine anekdotenhafte, völlig überflüssige Ausschmückung der Ereignisse-überflüssig auch aus dem Grund, daß ihre Frobalität von der (problematischen) Datierung der Schlacht bei Sepeia abhängt. (Der Verfasser datiert sie auf das Jahr 495, andere viel früher)²⁶. Völlig überflüssig ist es auch, wenn von den spartanischen Ephoren gesagt wird, daß sie bei der Übernahme ihres Amtes u.a. darauf schwören, daß sie «ihren Schnurrbart rasieren und den Gesetzen gehorchen würden» (S. 104); oder bezüglich des Todes des Pelopidas erwähnt wird, daß die thessalischen Reiter ihre Trauer dadurch manifestiert hätten, daß sie die Mähnen ihrer Pferde haben schneiden lassen (S. 505). Und wenn auch davon berichtet wird, daß die Besatzungen der in der Nähe des Artemision operierenden griechischen Flotte mit dem Feuer, das sie als Signal benutzten, auch die Kälber der Bauern Euböas zu braten pflegten (S. 236), so ist das für den heutigen Leser m.E. nicht nur überflüssig, sondern auch geschmacklos. Das gleiche gilt für die m.W. nicht bezeugte «Information» des Verf., in der Schlacht von Plataiai «the Greeks poured in and butchered the Asiatics like sheep in a fold» (S. 249)²⁷. Die Vorliebe des Verf. für solche und ähnliche militärische Realia, sowie seine prospartanische Einstellung verrät schließlich folgender, von ihm in die Beschreibung des Helotenaufstandes von 464 eingeschobener Passus: «Archidamus, the King, bade his trumpeter sound the call to arms, and the citizens, ceasing their search for relatives and possessions in the ruins, rallied round him and drove off the Helots» (S. 290).

25. Hier seien noch zwei weitere Beispiele dieser ungewöhnlichen Disposition angeführt. Für die Kultur des 4. Jhdts. verwendet der Verf. nur vierzehn Seiten (581-594), für die militärischen Operationen der Jahre 480-479 v.Chr. aber vierundzwanzig (228-252), der Jahre 427-421 v.Chr. fünfzehn (360-375), der Jahre 400-387 v.Chr. ebenfalls fünfzehn (450-464). Das Werk des Aristoteles wird nur in zwei Seiten behandelt (589-590), für die Operationen der athenischen Flotte unter Phormion im Korinthischen Golf während des Winters 430/429 verwendet dagegen der Verfasser drei Seiten (352-355) (!).

26. S. 234; s. H. Bengtson, *Griechische Geschichte*, München 1977⁵, S. 162 (mit der früheren Literatur), und neuerdings J. Hendriks, *The battle of Sepeia, Mnemosyne* 33 (1980) 340 ff. K. Ashead, *Historia* 35 (1986) 372 f.

27. Das überflüssige und unangebrachte Gleichnis stammt vom Verf. selbst; es steht weder bei Herodot (IX, 52-70), noch bei Plutarch, Arist. 17-19, noch bei Diodor (XI, 31-32) d.h. die Quellen, auf die er hinweist (S. 250, Anm. 1).

Die Kritik an den griechischen Staaten, welche im sogenannten Korinthischen Krieg mit persischer (finanzieller) Hilfe gegen Sparta gekämpft haben, mag bis zu einem gewissen Grade berechtigt sein, sie kann aber auf keinen Fall mit dem Satz versehen werden, der persische Satrap Pharnabazos hätte ihren politischen Führern «handsome baksheesh» gegeben (S. 461). Und wenn der Verf. die Belagerung Byzantions durch Philipp II. beschreiben will, was an sich in einem Handbuch überflüssig ist, so ist es keineswegs nötig einzufügen, die Makedonen hätten ihren letzten Angriff «on a moonlit night in late winter» unternommen, «but the barking of dogs roused the defenders in time, and Philipp's army then broke off the siege» (S. 564).

Was die Vorliebe des Verf. für die geographischen Realia betrifft, so gibt es gar keinen Zweifel, daß sie auf einer durch Autopsie gewonnenen Kenntnis der griechischen Landschaften beruht. Für den Leser eines Handbuchs ist es jedoch gewiß nicht nötig zu wissen, daß im südwestlichen Teil Lakoniens «excellent olives» wachsen (S. 15), daß auf dem Pindosgebirge Hunderttausende von Schafen aus Epirus, Makedonien und Thessalien weiden (S. 13), oder daß man den Berg Taygetos an einem Tag durchwandern könne, dies aber für Lasttiere nicht leicht sei (S. 14). Wenn diese und ähnliche Angaben einfach nur überflüssig sind, so ist andererseits für ein Buch, das ein so großes Gewicht auf die historische Geographie legt, unverständlich und für den Leser gewiß irreführend die Art, in der das Herkunftsland der vorgriechischen Bevölkerung Griechenlands bezeichnet wird. Da verwendet der Verf. die Termini «Anatolien» und «Osten» (East), zweimal bedient er sich aber der Bezeichnung «Türkei» (S. 36, 37) (sic!).

III. Urteile und Charakteristiken

In einem Buch, wo die Quellenkritik in der Regel fehlt und die neue Forschung kaum berücksichtigt wird, ist es nicht verwunderlich, wenn die Beurteilung von Fakten und die Charakterisierung der handelnden Persönlichkeiten auf den eigenen, meistens nicht genügend begründeten Praemissen des Verf. oder lediglich den (unkritisch) befolgten Quellen beruhen. Folgende Beispiele sind m.E. bezeichnend genug:

Der Verf. zeigt, wie erwähnt, eine übermäßig positive Einstellung gegenüber Sparta —und im allgemeinen den Doriern— welche sich oft als Idealisierungstendenz erweist. So wird z.B. die dorische Stadt (allgemein) als «the hallmark of Hellenic civilization» bezeichnet (S. 108), Sparta selbst als der erste Stadtstaat im griechischen Mutterland apostrophiert, welcher, dank seiner Verfassung und vor allem seinem Erziehungswesen, die von Lykurg geschaffen seien (sic!), seit jeher durch die politische Reife seiner Bürger hervorrage und als Vorbild für alle andere griechische Staaten gegolten habe (S. 105). Als Führungsmacht sei Sparta «champion of freedom» für die Griechen gewesen, es respektierte «the full freedom» seiner Bundesgenossen und zeigte auf diese Weise seinen politischen Weitblick und sein echtes Interesse für Hellas (S. 225). Sparta schützte ferner außer der politischen auch die religiöse Freiheit —so habe es z.B. im J. 449 in Phokis interveniert und die

Stadt Delphi unabhängig von den Phokern gemacht (S. 307) (sic!)²⁸. Während des Peloponnesischen Krieges kämpften die Spartaner für die Freiheit und die Gerechtigkeit und durch ihren Widerstand gegen den Imperialismus Athens stärkten sie ihren Führungsanspruch «with a strong moral authority» (S. 310, 322); ihre moralische Überlegenheit und patriotischen Idealismus bewiesen sie aber auch nach ihrem Sieg über die Athener (S. 418).

Selbst in den Fällen, wo die Fakten nur zu negativen Urteilen über Sparta führen, wird der Versuch gemacht, dessen idealisiertes Bild möglichst intakt erscheinen zu lassen. Die von den Spartanern bewirkte Hinrichtung der Kriegsgefangenen von Plataiai (im J. 427) erklärt der Verf. z.B. allgemein mit der bei allen Griechen durch den Krieg verursachten Sittenverrohung, während er auf der anderen Seite bezeichnenderweise nicht unterläßt, auf die Exekution der tausend Mytilenäer seitens der Athener hinzuweisen (S. 359 f.). Über den persisch-spartanischen Vertrag von 412, aufgrund dessen Sparta die persische Oberherrschaft in den kleinasiatischen Griechenstädten anerkannte, um die finanzielle Hilfe des Großkönigs im Krieg gegen Athen zu sichern, wird gesagt, die Abtretung der Städte sei nur nominell gewesen («the sale was nominal only») für die Spartaner habe sie nur gegolten, so lange der Krieg dauerte (S. 403) (m.a.W. während sie das Geld brauchten) (sic!). An derselben Stelle jedoch versäumt der Verf. nicht, die Behauptung ins Feld zu führen, die athenischen Gesandten wären geneigt, den Persern mehr anzubieten; und einige Seiten danach bemerkt er, die Athener hätten im J. 406 wahrscheinlich («probably») die Karthager um deren Hilfe gebeten, obwohl diese die Griechen Siziliens bedrohten (S. 414). Das über die Hinrichtung der Plataier Gesagte bedarf keines Kommentars. Was die Auffassung des Verf. über den Vertrag Spartas mit Persien betrifft, so muß zunächst bemerkt werden, daß der Ausdruck «nominal sale» völlig falsch ist, erstens, weil es sich um einen offiziellen Vertrag zwischen beiden Staaten handelt, dem schon zwei, die Politik Spartas mehr belastende Fassungen vorausgegangen waren²⁹, und zweitens, weil Sparta 25 Jahre später, durch den sogenannten Königsfrieden, den «Ausverkauf» der kleinasiatischen Griechen feierlich anerkannte. An anderer Stelle des Buches wird bezeichnenderweise die mit dem Königsfrieden von 386 inaugurierte Politik Spartas (die den persischen Einfluß auch offiziell bestätigte), lediglich als ein «modus vivendi» mit den Persern apostrophiert³⁰. Was die Bemerkung des Verf. über die (vermeintliche) Verständigung Athens mit Karthago im J. 406 angeht, so beruht sie lediglich auf einer Inschrift, die so fragmentarisch erhalten ist, daß man nichts mit Sicherheit über deren Inhalt bzw. Datierung sagen kann³¹. Das hindert allerdings den Verf. nicht, an anderer Stelle (S. 471) das W. probably wegzulassen und als gesicherte Tatsache hinzustellen, daß die karthagischen Generale Hannibal und Himilco «in Verbindung mit den Athenern standen, in der Hoffnung, daß sie Sparta

28. Bei Thukydides (I, 112, 5), worauf der Verf. hinweist, heißt es nur, daß die Spartaner die Aufsicht des delphischen Heiligtums den Delphiern zurückgegeben hätten, von (wiederhergestellter) Autonomie der Stadt Delphi ist keine Rede. Das steht bei Strabo, IX, 423.

29. Da erkannten die Spartaner die Oberherrschaft des persischen Königs auf alle Gebiete an, die ihm aber auch seinen Vorfahren gehört hatten (Thuk. VIII, 18-37), was ja, wie man schon damals erklärte, auch die Abtretung des von Xerxes im J. 480 besetzten Thessalien bedeutet hätte (s. Thuk. VIII, 43, 3).

30. Genau so wird auch vom Verf. das Verweigern (bzw. die Unfähigkeit) Spartas, den Schutz der im J. 479 befreiten Griechen Kleinasien zu übernehmen, betrachtet (S. 253; vgl. S. 467).

31. s. B. Meritt, *HSCP*, Suppl. I, 1940, 247 ff.

und Korinth hindern würden, den Syrakusanern zu helfen». Nicht angängig und irreführend ist schließlich der Hinweis des Verf. auf die athenischen Gesandten und der hiermit angestellte Vergleich mit der Politik Spartas, denn diese Gesandten waren Oligarchen, die ohne jegliche Vollmacht seitens des athenischen Volkes mit den Persern verhandelten; aus ihren (unverbindlichen) Vorschlägen ist auch nichts geworden, während dagegen der Spartanische Staat offiziell verhandelte und den Ausverkauf der griechischen Städte Kleinasiens vertraglich einräumte³².

Daß bei dieser Idealisierungstendenz jeglicher Bezug auf die geistige Unfreiheit und die anderen negativen Merkmale des beinahe totalitären (nach modernen Vorstellungen) spartanischen Staates fehlt, während auf der anderen Seite die spartanische «Eunomia» hervorgehoben wird (S. 101 ff.), ist danach weniger auffällig. Mehr auffällig ist dagegen, wenn der Verf. für das von ihm entworfene idealisierte Bild Thukydidēs als Gewährsmann anführt, indem er dem Historiker selbst versehentlich oder im Zuge seiner prospartanischen Einstellung, dieses Bild zuschreibt (S. 345). Wie der stutzig gewordene Leser leicht feststellen kann, stammt dieses Lob nicht von Thukydidēs, sondern vom spartanischen König Archidamos, und zwar aus einer am Vorabend des Peloponnesischen Krieges gehaltenen Rede des letzteren (Thuk. I, 84, 2 f.). Irreführende Angaben ähnlicher Art finden sich, wie erwähnt, auch an anderen Stellen des Buches. Wenn z.B. der Verf. schreibt, daß das in Phlius im J. 417 versammelte Heer des Peloponnesischen Bundes (welches kurz danach die Athener und Argiver bei Mantinea besiegte) «was the finest that Thukydidēs had even known» (S. 383), so hat der Leser den Eindruck, daß die lobende Bezeichnung vom Historiker selbst stammt; sie stammt aber vom Verf., im Text des Thukydidēs kommt sie überhaupt nicht vor.

Die Idealisierung Spartas ist aus verschiedenen Zeiten, der Antike wie der Neuzeit, bekannt, sie wurde, wie man weiß, unter jeweils verschiedenen Voraussetzungen und mit verschiedenen Absichten durchgeführt³³. Im vorliegenden Fall dürfte die Vorliebe des Verf. für die militärischen Realia eine gewisse Rolle gespielt haben, doch mehr ins Gewicht fällt m.E. ein anderes Motiv. Es wird vom Verf. selbst angedeutet, in der (ohnehin problematischen) Parallelisierung des spartanischen (Doppel) Königtums mit der Monarchie in Großbritannien: «Indeed Spartan Kingship had a function akin to that of the British Crown. It knit together not only the realm of Sparta but also the domains of Laconia and Messenia» (S. 141). Das Urteil bedarf keines Kommentars.

Negativ ist dagegen das von der athenischen Demokratie und dem athenischen Staat überhaupt entworfene Bild. Wenn die Fakten negative Urteile gestatten bzw. zu solchen zwingen, wird die —meistens auf moralischen Kriterien beruhende— Kritik des Verf. in so scharfem Ton formuliert, daß sie den Eindruck einer durchaus voreingenommenen Betrachtungsweise erwecken läßt. Der Beschluß der Athener vom J. 415 v.Chr., in Sizilien einzugreifen, wird z.B. mit den

32. So wurde bekanntlich auch der Königsfriede von der griechischen öffentlichen Meinung empfunden; s. Isokr. *Paneg.* 115 ff.

33. s. z.B. E. N. Tigerstedt, *The Legend of Sparta in Classical Antiquity*, Uppsala 1974, B. E. Rawson, *The Spartan Tradition in European Thought*, Oxford 1969.

Worten kommentiert «the salient qualities of the Athenian democracy in 415 were energy, opportunism, unscrupulousness, and instability», von den damaligen athenischen Politikern wird gesagt, sie seien, mit Ausnahme des Nikias «inspired by personal and sometimes corrupt motives», während das Volk, das sie gewählt habe, «little better» gewesen sei (S. 391). Zu diesen korrupten athenischen Politikern gehörte freilich auch Alkibiades, der sonst als ein «wealthy young noble of brilliant intellect» (S. 381) oder als «the most able Athenian of the day» (S. 413) bezeichnet wird. An anderer Stelle wird Athen (ebenso wie Argos) zu Lasten gelegt, daß sie ihre Kriegsgefangenen öfter versklavten (und als Sklaven verkauften), während Sparta es nur einmal, während der Messenischen Kriege, tat (S. 359) —ein durchaus nicht angängiger Vergleich. Das gleiche gilt auch für die Auffassung, zum Peloponnesischen Krieg hätte hauptsächlich das provozierende Verhalten Athens geführt, eines Gemeinwesens, «das moralische Überlegungen nicht besonders schätzte, vielen Staaten die Freiheit raubte und seine Widersacher grausam bestrafte» (S. 323). Wie weit diese Voreingenommenheit führen kann, zeigt die völlig unhaltbare Äußerung, schon im J. 462 hätten die demokratischen Politiker Athens, Ephialtes und Perikles, die Spartaner als Feinde betrachtet, die unbedingt vernichtet werden und deren Bundesgenossen zu Trabanten Athens umgewandelt werden sollten (S. 291). Den von Sparta gegen Themistokles erhobenen Vorwurf, er habe, wie Pausanias, in Verbindung mit den Persern gestanden, hält er (S. 261, 266) für eine über jeden Zweifel erhabene Information, ebenso wie den von Plutarch (Them. § 16) überlieferten Vorwurf, Themistokles sei geldgierig gewesen; dem athenischen Staatsmann fehlte, bemerkt schließlich der Verf., «the moral fibre or at least the reputation for moral fibre», die das athenische Volk die demokratischen Politiker damals verlangte (S. 265). Man könnte vermuten, daß die Voreingenommenheit des Verf. auch in diesem Fall durch seine Sympathie gegenüber Sparta zu erklären ist, denn im Gegensatz dazu ist die Charakteristik des für seine Lakonophilie bekannten Kimons durchaus positiv (S. 265 f., 323). Gute Worte findet allerdings der Verf. auch für Alkibiades (s.o.); seine sonst übliche moralisierende Betrachtungsweise gilt offenbar in diesem Fall nicht.

Diesen Beispielen voreingenommener Kritik bzw. irreführender Information können hier einige Fehler oder Unklarheiten hinzugefügt werden, welche durch die Einseitigkeit der Betrachtung bzw. die Unkenntnis der einschlägigen Literatur zu erklären sind. Falsch und irreführend ist z.B. die Behauptung, der von Aristoteles in den zwei letzten Büchern der «Politik» konzipierte Idealstaat habe als Vorbild die spartanische Verfassung (S. 589) (sic!)³⁴, abwegig die Auffassung, in der Zeit von 850-546 seien Familie und Staat durch die Religion «cemented» (S. 169). Daß die von Thales inaugurierte Erforschung der «principles of the universe» eigentlich von den «assumptions of Greek religious thought» begonnen habe (S. 174), ist wenig klar und selbst für den allgemein gebildeten Leser falsch; stutzig wird man aber auch, wenn man (auf S. 526) zu lesen bekommt, die griechische Philosophie des 4. Jhdts. sei «concerned primarily with the soul» (!). Daß Peisistratos die

34. Die Berücksichtigung der bekannten Kritik, welche Aristoteles an der Einseitigkeit des spartanischen Staatswesens, auch in dem Entwurf seines Idealstaates übt, (s. Pol. VII, 14, 1333b 5 ff., vgl. II, 9, 1269a 29 ff.) würde wohl genügen, um diese vermutlich (auch) durch die prospartanische Einstellung des Verf. bedingte, falsche Interpretation zu vermeiden. (Nach H. v. Arnim, *Zur Entstehungsgeschichte der aristotelischen Politik* [SB. Akad. Wien, Bd. 200, 1], 1924, hat der Idealstaat der «Politik» eine demokratische Grundlage). Vgl. I. Düring, *Aristoteles*, Heidelberg 1966, 482.

«demokratische Partei» organisiert habe (S. 165), oder daß Aristeides, zusammen mit Themistokles im J. 487 Führer der Opposition gegen den Areopag gewesen seien, wie später Ephialtes und Perikles (S. 287), sind ebenfalls irreführende bzw. abwegige Äußerungen. Unzutreffend und verwirrend ist ferner die Bezeichnung der Demokratie als «Chameleon»: sie wird vom Verf. dadurch begründet, daß die demokratische Staatsform je nach ihrer wirtschaftlichen Grundlage ihre Farbe wechselt (S. 500). In der Unterscheidung zwischen «reichen» und «armen» Bürgern bei Aristoteles will der Verf. auch eine Parallele zur modernen Terminologie von «Kapitalisten» und «Nicht-Kapitalisten» sehen, ein anachronistischer und in jeder Beziehung falscher Vergleich (S. 527). Völlig unpassend ist auch der in dem Buch zwischen Aischylos und Sophokles angestellte Vergleich. Der Verf. bezeichnet den letzteren «größer» als den ersteren (S. 342), eine unerhörte (um nicht zu sagen geschmacklose) Wertung.

IV. Die Makedonen - ein nichtgriechischer Stamm?

Viel größer ist jedoch m.E. die Verwirrung, welche die widersprüchliche, teilweise auch tendenziöse Einstellung des Verf. gegenüber der geschichtlichen Rolle Makedoniens verursacht. Die das Buch bestimmende These ist, wie erwähnt, daß der Sieg Makedoniens über die Stadtstaaten des Mutterlandes das Ende der griechischen Freiheit und damit der griechischen Geschichte bedeutet — ein Ende, das er nicht, wie die klassizistische Betrachtungsweise, mit der Schlacht bei Chaironeia, sondern mit dem Lamischen Krieg verbindet. Der besagten These entsprechend stellt der Verf. die Makedonen gelegentlich als ein fremdes Volk hin, wie etwa die Römer, während es andererseits Stellen in dem Buch gibt, wo er den Makedonen einen griechischen Dialekt zuschreibt. Die gleiche unklare und widersprüchliche Auffassung findet sich in dem großen, für die Fachwelt bestimmten Werk des Verf. über Makedonien³⁵; in einem Handbuch über die griechische Geschichte kommt ihr aber eine größere Bedeutung zu, wegen der allgemeinen Wertungen, zu denen sich der Verf. veranlaßt fühlt, und der einzelnen Urteile über Fakten und Persönlichkeiten, womit er diese Wertungen bzw. die Auffassung selbst stützt. Damit sie klarer herausgestellt wird, sollen hier einige diesbezüglichen Äußerungen aus dem Buch *A History of Macedonia* zum Vergleich (und zwar in der Originalsprache) zitiert werden.

Die erste, auf den ethnischen Charakter der Makedonen bezogene Äußerung geht von der Sprache aus und lautet folgendermaßen: «Within the classical period the two languages which were gaining ground in Macedonia and Chalcidice respectively were Macedonian and Greek. When the Macedones expelled the

35. N. G. Hammond, G. T. Griffith, W. W. Walbank, *A History of Macedonia*, Bd. I-III, Oxford 1972-1988. Von Hammond verfaßt sind: der erste Band und große Teile des zweiten (S. 3-200, 647-672) und des dritten (S. 3-196, 367 ff.). Die folgenden Bemerkungen betreffen selbstverständlich nur die Beiträge dieses einen Verfassers.

existing populations from Pieria, Bottiaia, Almopia, and Eordaia, they brought their own language, whatever that language was, into their territories» (*Macedonia*, Bd. II, S. 44). Die Tatsache, daß die Namen der makedonischen Adligen griechisch sind, besagt nach der Auffassung des Verf. nicht, daß «the Macedonians themselves were Greek-speaking», denn die griechischen Namen der Philaiden in der thrakischen Chersones beweisen, wie er sagt, nicht, daß der von ihnen beherrschte griechische Stamm der Dolonker griechisch gesprochen hätte (a.a.O., S. 41). Daß der Vergleich der nicht adligen Makedonen mit den thrakischen Dolonkern abwegig ist, bedarf keiner weiteren Erörterung, denn das aus Makedonien uns überlieferte Namenpotential und sonstige Sprachgut ist, wie jeder Kundige schon längst weiß, fast ausschließlich griechisch³⁶. Das weiß natürlich auch der Verf. selbst, deswegen spricht er an anderer Stelle des Buches (allgemein) von den griechisch sprechenden Makedonen; ihre Sprache sei danach «a strong dialect, developed early and more akin to Homeric Greek than fifty-century Greek» (sic!) folglich «a distinct and particular form of Greek» (a.a.O., S. 53/54). Auch in der zweiten, im J. 1982 erschienenen Auflage des dritten Bandes der *CAH* bemerkt er, ausgehend von den (griechischen) Namen einfacher Makedonen, die in den neuerdings gefundenen Grabinschriften von Vergina vorkommen³⁷, daß die Makedonen «griechisch sprachen» (S. 285); und aus der Angabe des Hellanikos, wo der mythische Stammvater der Makedonen als Sohn des Aiolos vorgestellt wird, folgert er an der gleichen Stelle, die Makedonen «spoke an Aeolic dialect, retarded indeed and broad» (!). Merkwürdigerweise werden in der vorliegenden dritten Auflage der *History of Greece*, die vier Jahre später (1986) erschienen ist, alle diese Bemerkungen des Verf. in der *CAH* nicht berücksichtigt. Im Gegenteil: Es wird genau das unklare und widersprüchliche Bild von der Sprache und der Nationalität der Makedonen, das in den früheren Auflagen des Buches geboten wurde, beibehalten, während andererseits eine große Anzahl von Äußerungen wiederholt wird, die unmißverständlich erkennen lassen, daß der Verf. die Makedonen als fremdes (nicht griechisches) Volk ansieht³⁸. Hier sollen nur einige von ihnen angeführt werden,

36. s. Fr. Geyer, *RE*, Art. Makedonia (1928) Sp. 681 ff. J. Kalleris, *Les anciens Macedoniens*, I, Athen 1954 (1976).

37. s. Chr. Paliadeli, *Τὰ ἐπιτάφια μνημεῖα ἀπὸ τὴν μεγάλη τοῦμα τῆς Βεργίνας*, Diss., Thessaloniki 1984, S. 269-289.

38. Unklar und widersprüchlich sind auch die Äußerungen des Verf. über die «Nationalität» der Makedonen im dritten Band der «History of Macedonia». Ohne jeglichen Beweis behauptet er z.B. (auf S. 93): «Macedonia's spectacular success made the Macedonians more conscious than ever of their own nationality, of their distinctness as a people from the Greeks of the Common Peace and from their Balkan neighbours, and of their incomparable prowess in war. At the same time their experience of a wider world made them more aware of their Greek speech and Greek religion, and on the Greek side there was a general acceptance of the Macedonians as members of the Delphic Amphictiony and of the Hellenic race, even though little love was lost between Greeks and Macedonians». In der folgenden Seite (94) stellt er Makedonien als «a kingdom of many races» hin, an anderer Stelle (S. 117) spricht er, aufgrund einer Diodorstelle (18, 4-8) von «bitter feeling between Greek and Macedonian», was der Text keineswegs erlaubt.

und zwar ohne Kommentar, denn sie sprechen ja für sich selbst.

Keines Kommentars bedürfen z.B. die Ausführungen des Verf. über die gemeinsamen Merkmale der indoeuropäischen Völker, wo neben den Hethitern, den Römern und den Griechen auch die Makedonen genannt werden (S. 39). Das gleiche gilt für seine Auffassung, daß die griechische Welt seit dem 4. Jhd. nicht autark gewesen und deshalb fremden Eingriffen ausgesetzt sei, denn «Persia and Carthage were pressing upon the Greeks and later Macedon and Rome did likewise» (S. 437). Deutlicher wird diese Auffassung in dem Kapitel, wo die Schwächung der griechischen Welt im 4. Jhd. ausführlicher beschrieben wird: (Ionia was lost to Persia, some Aegean islands to Mausolus, the Chersonese to Cersebleptes, some cities in Thrace to Philipp, some parts of south Italy to the Bruttii, and much of Greek Sicily to Carthago) (S. 525). Daß die Makedonen unter Philipp II. als fremdstämmige (äußere) Feinde der Griechen, ebenso wie die Perser, Karthager, Thraker und Bruttier dargestellt werden könnten, hätte man von einem modernen Historiker nicht erwartet. Das geschieht aber in allen drei Auflagen des vorliegenden Buches, und zwar mit einer auffälligen Nachdrücklichkeit. Im Sinne dieser Auffassung des Verf. wird offenbar auch die ziemlich oft vorkommende Unterscheidung von «Griechen» und «Makedonen» in der Darstellung der makedonischen Politik in Griechenland im 4. Jhd. und des Feldzuges Alexanders d. Gr. in Asien verstanden. So wird z.B. von der «makedonischen» und «griechischen» Flotte Alexanders (S. 614), von seinen «makedonischen», «griechischen» und «asiatischen» Kontingenten (S. 643), bzw. von bestimmten «Griechen», «Makedonen» und «Persern» gesprochen, die als Werkzeuge des Königs wirkten (S. 640).

Erklärt wird diese Unterscheidung vom Verf. durch die Annahme, daß es zwischen «Griechen» und «Makedonen» einen vielfachen (politischen, kulturellen, aber auch ethnischen) Gegensatz gegeben habe. Die makedonischen Könige hätten zwar an ihrem Hof die griechische Kultur aufgenommen und die Wirtschaft ihres Landes durch den Handel mit den griechischen Stadtstaaten vorangetrieben; gegenüber den Griechen, die in Stadtstaaten an ihrer Küste lebten, sowie gegenüber den «imperialistischen» Mächten Sparta, Athen und Theben, welche Makedonien als Werkzeug in ihrer hegemonialen Politik behandelten, hatten jedoch die Makedonen selbst wenig Sympathie, oder, wie der Verf. sagt, «little love» (S. 535/6) (sic!) und sie seien zu einem einheitlichen Volk geworden eben wegen des Druckes, den sie von ihren griechischen, sowie ihren barbarischen Nachbarn empfanden (S. 536). «The Macedonians in general», bekommt man kurz vorher zu lesen, «did not consider themselves Greeks, nor were they considered Greeks by their neighbours» (S. 535). Das kann ebenso wenig bewiesen werden³⁹, wie die Behauptung des Verf., die

39. Von den acht Stellen, auf die der Verf. in derselben Seite (535) hinweist, zeigen fünf eher die griechische Abstammung der Makedonen bzw. der makedonischen Königsfamilie (Hdt. I, 56, 3; Thuk. II, 99; Hdt. VIII, 137 ff.; Isokr. V, 105; Strab. Frg. 326); das gleiche gilt für das von J. Kalleris (auf dessen Buch; s.o. Anm. 36) der Verf. ebd. hinweist) besprochene Sprachgut. Die übrigen drei (Plut. *Alex.* 51, 6; Thuk. IV, 124, 1; Thrasymachos *FVS*, 85 B 2) sind keineswegs repräsentativ und haben mit der Einstellung der Makedonen selbst nichts zu tun. Das gleiche Vorurteil verraten manche ähnliche Äußerungen des Verfassers in seinem Buch *Alexander the Great* (London 1981): Die Einwohner von Niedermakedonien betrachteten sich als «Makedones» und nicht als «Griechen», die Griechen der «griechischen Halbinsel» sahen sie als «Barbaren» an (obwohl die Makedonen griechisch sprachen (S. 13; vgl. auch 35), die makedonische Dynastie

Makedonen hätten für ihre Nachbargriechen «little love» empfunden. Hier, wie anderswo, kann sich der Leser kaum des Eindrucks erwehren, daß der Verf. eher mit Vorurteilen denkt. Bestätigt wird dieser Eindruck z.B. durch die Behauptung, in der Schlacht bei Issos hätten die griechischen Söldner des Dareios mit «racial hatred» gegen die Makedonen gekämpft (S. 611). In dem Bericht Arrians, auf den der Verf. hinweist, (Anab. II, 10, 7) steht aber etwas ganz anderes. Nicht von «racial hatred» ist die Rede, sondern vom «Wettgeist» (philotimia), die die griechischen Söldner des Dareios und die Hopliten Alexanders befallen haben soll⁴⁰. Hier haben wir es mit einer falschen Wiedergabe einer Quelle zu tun, was leider öfter in dem Buch vorkommt (s.o.).

Dem gleichen Vorurteil entsprungen ist offenbar auch der vom Verf. konstatierte, gewiß unzutreffende und irreführende Gegensatz zwischen dem «griechischen» und dem «makedonischen» Element in der Persönlichkeit Alexanders d. Gr. Dem Verstand nach sei er «Grieche», dem Temperament «Makedone» gewesen; «griechisch» wäre seine Liebe für die griechische Kultur und seine verblüffende Schlagfertigkeit, «makedonisch» sein Großmut und sein «Pothos» (S. 641) (sic!). Noch stutziger wird aber der Leser, wenn er anschließend liest, daß Alexander «in health and sickness to the gods of Greece and Macedon» Opfer zu bringen pflegte, denn «the origin of his power was a religious faith which sprung from Greek and Macedonian sources» (die aber auch hier nicht genannt werden). In dem gleichen Kapitel spricht er freilich von einer Synthese des Griechischen mit dem Makedonischen (S. 639), und in dem neunten Anhang der dritten Auflage, wenn er Bezug auf die neuen Funde von Vergina nimmt (S. 668), schlägt er vor, die neue, mit Alexander d. Gr. beginnende Epoche statt «Hellenistische» «Griechisch-Makedonische» zu nennen, eine Bezeichnung, die bekanntlich schon früher verwendet, aber mit Recht verlassen wurde⁴¹. An anderer Stelle des Buches wird freilich der Leser darüber unterrichtet, daß Hellas und Makedonien dem Blute und der Kultur nach verwandt waren (S. 651), obwohl er früher gelesen hatte, daß «the people of Macedonia are of mixed race» oder daß «in antiquity Macedonia contained people of various origins» (S. 534); kurz danach wird freilich die Behauptung aufgestellt, die Temeniden und die Bakhiaden (mit den letzteren meint der Verf. das königliche Geschlecht der Lynkestis in Obermakedonien) «certainly spoke Greek; they also spoke the language of their people, «Macedonian», a strong dialect of very early Greek, which was not intelligible to contemporary Greeks» (ebd.).

Daß durch alle diese Behauptungen und Wertungen ein von der modernen Forschung abweichendes, zum großen Teil verworrenes bzw. irreführendes Bild der griechischen Geschichte entstehen kann, dürfte m.E. klar geworden sein. Der über

hatte eine «foreign origin» (d.h. griechische), deshalb hatte sie eine ähnliche Position wie die Dynastie im modernen Griechenland (sic!); ein makedonischer König war sowohl «Grieche» als auch «Makedone» (S. 17) es gab «griechische» sowie «makedonische» Götter (welche aber nicht genannt werden) (S. 268).

40. Die Stelle Arrians lautet: *καί τι καί τοῖς γένεσι τῶ τε Ἑλληνικῶ καί τῶ Μακεδονικῶ φιλοτιμίας ἐπέπεσον ἐς ἀλλήλους*. Diese klassizistisch gefärbte Unterscheidung die in der Zeit Arrians völlig unbegründet war (s.u. Anm. 42), ist gewiss keine Stütze für die Auffassung des Verf. vom «racial hatred».

41. Über den Gebrauch dieser (mindestens) irreführenden Bezeichnung und der damit verknüpften Vorstellungen, s. Kalleris, a.a.O., I, S. 50 f.

Fachkenntnisse nicht verfügende Leser, an den sich das Buch in erster Linie wendet, erfährt nicht, daß der Gegensatz zwischen dem monarchisch regierten Flächenstaat Makedonien und den —meistens demokratischen— Stadtstaaten Südgriechenlands nicht auf sprachliche, geschweige denn «rassische» Unterschiede, sondern die Tatsache zurückzuführen ist, daß ersteres an der politischen und kulturellen Entwicklung der letzteren seit der archaischen Zeit nicht beteiligt war; er erfährt auch nicht, daß später, als gemeinsame Erfahrungen erworben wurden, d.h. vor, besonders aber nach der römischen Eroberung, auch einfache Makedonen in den verschiedenen griechischen Stadtstaaten als «Hellenen» bezeichnet werden wollten, was auch darauf hindeutet, daß auch die Bürger dieser sie als «Hellenen» ansahen⁴². Andererseits würde sich der über Fachkenntnisse nicht verfügende Leser, der vom Buch belehrt wird, daß das Ende der griechischen Geschichte mit der Vorherrschaft des «fremden» Stammes der Makedonen zusammenfällt, nicht vorstellen können, daß im 3. Jhdt. v.Chr. auch andere griechische Staaten eine wichtige (politische) Rolle gespielt haben (im Mutterland bekanntlich die Bundesstaaten); er würde auch nichts von den kulturellen Leistungen der Griechen in der hellenistischen Zeit (und zwar vor der römischen Eroberung) erfahren, die auf verschiedenen Gebieten hervorgebracht worden sind⁴³.

Seine Rezension der ersten Auflage des Buches schließt R. J. Hopper mit folgenden Worten ab: «Even as a conventional history of Greece this book is a disappointment. It could supply some good ammunition to the critics and enemies of classical studies». Er hat, wie die vorliegende Besprechung gezeigt haben dürfte, völlig recht. Freilich bleibt die Frage offen, wie dieses Buch, ohne irgendeine wesentliche Korrektur, zwei weitere Auflagen und sechs Nachdrucke erfahren konnte⁴⁴.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩ. ΤΟΥΛΟΥΜΑΚΟΣ

42. s. z.B. Polyb. IX, 33, 2 ff.; 37, 8. (211 v.Chr.); I. von Magnesia, Nr. 47 (206 v.Chr.); Syll. 680 (146 v. Chr. - Delphi); *IG* X, 2 (1) 181 (um 200 n.Chr.) (aus Thessaloniki). Instrukтив sind auch die Ehren- und sonstige Inschriften für die in den südgriechischen Stadtstaaten ansässigen Makedonen; s. meinen diesbezüglichen Beitrag in den Abhandlungen des 5. Internationalen Kongresses für das antike Makedonien, Thessaloniki 12-16. X. 1989 (im Druck).

43. Wie St. L. Oost in der Rezension der ersten Auflage des Buches (richtig) bemerkt (*Cl. Phil.* 55, 1960, 293) würde Hammond's Auffassung, daß die griechische Geschichte mit dem Jahr 322 v.Chr. zu Ende geht, nichts anderes bedeuten, als daß die mit J. G. Droysen begonnene Erforschung des Hellenismus eine nutzlose Beschäftigung gewesen ist. Warum er aber, obwohl er sich auch sonst vom Buch enttäuscht fühlt (a.a.O. S. 293), es «interesting, valuable and useful» findet (S. 294), verstehe ich nicht.

44. Die Frage gilt selbstverständlich auch für manche positive Urteile über das Buch, wie z.B. jenes von M. Mc-Gregor (*Phoenix* 14, 1960, 245), wonach «H. has written the best History of Greece of its kind since Bury».

A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinoupoleos*, Poikila Byzantina 8, Bonn 1988, σελ. 791.

Τὰ «Πάτρια» ἀνήκουν σ' ἓνα εὐρύτερο φιλολογικὸ εἶδος, τὸ εἶδος τῶν τοπικῶν χρονικῶν (Lokalchroniken), καὶ δὲν ἀποτελοῦν παρὰ μία σχολιασμένη τοπογραφία τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπου, κάτω ἀπὸ τὸ ἐκλαϊκευτικὸ πρίσμα τοῦ ἀνώνυμου συμπλητῆ τους, ὑπαισέρονται ὄχι μόνον ἱστορικὲς ἀνακρίβειες ἀλλὰ καὶ πολλὰ μυθικὰ στοιχεῖα. Χρονολογημένα γύρω στὸ 995, ἀντανακλοῦν τὴν ὅλη ἐγκυκλοπαιδικὴ προσπάθεια τοῦ κύκλου τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου.

Ἡ ἐρευνητικὴ ἐργασία τοῦ Berger ἔρχεται, ὕστερα ἀπὸ τὶς *Parastaseis Syntomoi Chronikai* τῶν A. Cameron καὶ J. Herrin καὶ τὸ *Constantinople imaginaire* τοῦ G. Dagron, νὰ ἐμπλουτίσει τὴ σύγχρονη βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸ ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρον θέμα τῆς τοπογραφικῆς φυσιογνωμίας μιᾶς πόλης ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη.

Τὸ βιβλίο χωρίζεται σὲ δύο κύρια μέρη. Στὸ πρῶτο ἐξετάζονται τὰ προβλήματα τῶν πηγῶν τοῦ κειμένου, εἰδικότερα ἡ σχέση μετὰ τὸν Ψευδο-Ἡσύχιον (σ. 38-39), τὶς «Παραστάσεις», τὸν λεγόμενο Ἄνώνυμο Treu, καὶ τὸ Λεξικὸ τῆς Σούδας (σ. 40-49). Βάσιμες ἐπιφυλάξεις μπορεῖ νὰ ἐγείρει ἐδῶ ἡ χρονολόγηση τῶν «Παραστάσεων» στὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰῶνα, καθὼς καὶ ἡ θεώρησή τους ὡς προδρομικοῦ ἔργου τῆς πνευματικῆς ἀναγέννησης ποὺ ἀκολούθησε. Κατὰ τὴ γνώμη μου, τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Cameron καὶ Herrin γιὰ μιὰ χρονολόγηση στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 8ου αἰῶνα ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν πιὸ πειστικά¹.

Στὴ συνέχεια (σ. 50-161), ὁ συγγρ. παρουσιάζει καὶ ἀναλύει μετ' ἐπιμέλεια τὶς διάφορες παραλλαγὲς τοῦ κειμένου ἀκολουθώντας τὴν κατάταξη τῶν χειρογράφων τῆς ἐκδοσης τοῦ Preger². Ἐνα εἰδικὸ κεφάλαιο τοῦ πρώτου μέρους ἀφιερώνεται σὲ ἄλλες σημαντικὲς τοπογραφικὲς πηγές, ὅπως ἡ *Notitia urbis Constantinopolitanae* (σ. 149-153), ὁ Γεώργιος Κεδρηνός (σ. 153-155), ὁ Ἄνώνυμος Mercati (σ. 155-159) καὶ ὁ Ἀντώνιος τοῦ Novgorod (σ. 160-161).

Στὸ κεφάλαιο «Τὰ Πάτρια ὡς ἱστορικὴ πηγὴ», ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ σύντομη γενικὴ θεώρηση τοῦ προβλήματος ἀν' ὃ συγγραφέας τους βασίστηκε σὲ παλαιότερες γραπτὲς πηγές ἢ σὲ αὐτοψία (σ. 163-165), ἐπιχειρεῖται μιὰ διεξοδικὴ γλωσσικὴ ἀνάλυση —ἱστορικὴ καὶ μορφικὴ— τῶν διαφόρων τοπωνυμίων τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τῶν τοπωνυμίων τοῦ τύπου «τὰ + γενική» (σ. 166-196). Νομίζω ὅτι στὸ κεφάλαιο αὐτὸ θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ εἶχε προηγηθεῖ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὸ ὅλο γλωσσικὸ ὕφος τοῦ κειμένου. Ὁ συγγρ. θὰ μπορούσε νὰ βασισθεῖ ἐδῶ στὶς παρατηρήσεις τοῦ Ševčenko γιὰ τὸ ὕφος τῶν

1. A. Cameron - J. Herrin, *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Leiden 1984, σ. 17-29. Βλ. ἀντίθετα τὶς παρατηρήσεις τοῦ P. Speck, *War Bronze ein knappes Metall?*, Ἑλληνικά 39 (1988) 5-6.

2. Th. Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitanum*, Λειψία 1907, σ. I-XXVI.

βυζαντινῶν κειμένων³.

Στὸ δεύτερο καὶ ἐκτενέστερο μέρος τοῦ βιβλίου (σ. 201-750) ἔχουμε ἀναλυτικὸ σχολιασμὸ τῶν ἐπιμέρους παραγράφων τοῦ κειμένου, σχολιασμὸ ποὺ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ σ' αὐτὸν τῶν Cameron καὶ Herrin γιὰ τὶς «Παραστάσεις» καὶ τοῦ Dagron γιὰ τὴ Διήγησι «Περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας»⁴. Ὁ συγγρ. ἀκολουθώντας τὴ λεγόμενη τοπογραφικὴ μορφή C τοῦ κειμένου, παραθέτει μιὰ φροντισμένη μετάφρασι κάθε παραγράφου, τὴν ὁποία στὴ συνέχεια σχολιάζει. Παραπέμπει ἐπίσης, ὅπου δεῖ, στὰ κλασικὰ ἔργα τοῦ Janin, *Constantinople Byzantine* καὶ *Églises et Monastères*.

Τὸν ἱστορικὸ ὅσο καὶ φιλολογικὸ σχολιασμὸ τὸν χαρακτηρίζει μεθοδικότητα καὶ πληρότητα. Λίγες εἶναι οἱ ἐλλείψεις ποὺ μποροῦν νὰ ἐπισημανθοῦν. Ἐδῶ παραθέτουμε τρεῖς παραπομπές σὲ ἀγιολογικὰ κείμενα, οἱ ὁποῖες καλὸ θὰ ἦταν νὰ εἶχαν ἀναφερθεῖ: (α) τὰ θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (ἔκδ. L. Deubner, σ. 144), ὅπου δίδεται μιὰ ἐπιπλέον μαρτυρία γιὰ τοὺς αἰρετικούς Ἐξακιονίτες (σ. 355)· (β) ὁ Βίος τοῦ Πατριάρχου Ταρασίου (ἔκδ. I. A. Heikel, σ. 408, 6-7) γιὰ τὸ παλάτι τῶν Ἐλευθερίου (σ. 588-590)· καὶ (γ) ὁ Βίος τοῦ Πατριάρχου Εὐθυμίου (ἔκδ. P. Karlin-Hayter, passim) γιὰ τὸν Στυλιανὸ Ζαούτζη (σ. 749, σημ. 96).

Ἐξῆρα ὅμως ἀπὸ αὐτὲς τὶς παραλείψεις, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴ διαπιστώσει κάτι γενικότερο: τὴν ἐμφανὴ ἀπουσία ἀναφορᾶς σὲ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τοὺς τόπους ποὺ καταχωροῦνται στὰ «Πάτρια». Ὁ συγγρ. φαίνεται νὰ ἀρκεῖται στὸ κείμενο, καὶ δὲν χρησιμοποιοῖ τὰ δεδομένα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Στὸ *Bildlexicon zur Topographie Instanbuls* τοῦ Müller-Wiener, λαμβάνονται ὡς ἀφετηρία τὰ μνημεῖα καὶ ὡς κατὰληξι οἱ πηγές καὶ τὰ κείμενα. Εὐχὴ θὰ ἦταν νὰ διένυε ὁ Berger μέχρι τέλους τὸν ἀντίθετο δρόμο, πηγαίνοντας δηλαδὴ ἀπὸ τὸ κείμενο πρὸς μιὰ ἀναπαράστασι τῶν μνημείων, ὥστε νὰ βρισκόμασταν μπροστὰ σὲ μιὰ πιὸ ἀνάγλυφῃ ἀπεικόνισι τῆς ζωῆς τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας.

Ἄπὸ τὴ γενικὴ βιβλιογραφία ποὺ παρατίθεται στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου, τὸ μόνο ποὺ θὰ θέλαμε νὰ ἐπισημάνουμε εἶναι ὅτι γιὰ τὸν Βίο τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας καλὸ θὰ ἦταν νὰ δινόταν παραπομπὴ στὴ νεότερη ἔκδοσι τοῦ Ἁ. Μαρκόπουλου, *Σύμμεικτα* 5 (1983) 257-271, καὶ ὄχι στὴν παλαιότερη τοῦ Regel (σ. 18).

Καταλήγοντας, πρέπει νὰ σημειώσουμε πὼς ὅλες αὐτὲς οἱ ἐπιμέρους παρατηρήσεις μας δὲν μειώνουν καθόλου τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου τοῦ Berger, τὸ

3. Ἀναφέρομαι σὶς μελέτες του: (α) *Storia letteraria*, στὸν τόμο *La civiltà bizantina dal XII al XV secolo. Aspetti e Problemi*, Roma 1982, σ. 172-188 καὶ (β) *Levels of Style in Byzantine Prose*, *JÖB* 31/1 (1981) 289-312, καὶ addendum, *JÖB* 32/1 (1982) 220-232.

4. Cameron - Herrin, ὁ.π., σ. 167-277· G. Dagron, *Constantinople imaginaire. Études sur le Recueil des «Patria»*, Paris 1984, σ. 191-314. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν πρόσφατη ἔκδοσι τῆς E. Vitti, *Die Erzählungen vom Bau der Hagia Sophia in Konstantinopel. Kritische Edition mehrerer Versionen*, Amsterdam 1986.

όποιο μπορεί να θεωρείται πλέον σημαντικό βοήθημα τῆς σύγχρονης βιβλιογραφίας.

Ἰ. Οξφόρδη

ΣΤ. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ

Georgii Gemisti Plethonis Opuscula de historia graeca edidit *Enrico V. Maltese*, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, BSB · B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig 1989, σελ. xii + 46.

Στη σειρά Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana προστέθηκε ένας καινούργιος τόμος, που περιέχει κριτική έκδοση των έργων *Ἐκ τῶν Διοδώρου καὶ Πλουτάρχου περὶ τῶν μετὰ τὴν ἐν Μαντινείᾳ μάχην ἐν κεφαλαίῳ διαλήψεως* καὶ *Ἐκ τῶν Διοδώρου παρασημειώσεις* του γνωστού Βυζαντινού λογίου Γεωργίου Γεμιστού ἢ Πλήθωνα. Εκδότης είναι ο Enrico V. Maltese, ο οποίος τα τελευταία χρόνια ασχολείται με τον παραπάνω συγγραφέα¹, και μάλιστα εξέδωσε πρόσφατα στην ίδια σειρά ένα άλλο έργο του Πλήθωνα, *Πρὸς τὰς Σχολαρίους ὑπὲρ Ἀριστοτέλους ἀντιλήψεις*².

Ἡ έκδοση ἀρχίζει με μια σύντομη εἰσαγωγή σε λατινική γλώσσα (Praefatio, σ. ν-κ), που αποτελείται ἀπὸ πέντε κεφάλαια. Στὸ πρῶτο (De opusculis) δηλώνεται ἡ φύση των δύο ἐκδιδόμενων ἐργων, που ἐξιστοροῦν περιληπτικά τα γεγονότα τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας κατὰ τα ἔτη 362-339 π.Χ. (τὸ πρῶτο) καὶ 357-336 π.Χ. (τὸ δεύτερο), δηλαδή συνολικά ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Μαντινείας ὡς τὸ θάνατο τοῦ Φιλίππου τοῦ Β'. Πρόκειται λοιπὸν πιθανότατα για μια προσπάθεια συνέχισης των *Ἑλληνικῶν* τοῦ Ξενοφῶντα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τα παραπάνω κείμενα τοῦ Πλήθωνα ἀκολουθοῦν τα *Ἑλληνικά* τοῦ Ξενοφῶντα καὶ σε πολλά χφφ καὶ στὴν editio Aldina τοῦ τελευταίου. Ὁ Maltese ἐπισημαίνει ἐπίσης ὅτι τα ἐργα δεν ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἐπιτομή τοῦ Διοδώρου καὶ τοῦ Πλουτάρχου, ἀλλὰ ἐξιστόρηση που ἀντλεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὅπως τὸν Πλάτωνα, τὸν Δημοσθένη, τὸν Διογένη Λαέρτιο καὶ ἄλλους.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο (De codice Marc. gr. 406) γίνεται σύντομη παρουσίαση ἐνὸς αὐτόγραφου χφ τοῦ Πλήθωνα, τοῦ κώδικα Marcianus gr. 406 (M), τοῦ 15. αἰ., που περιέχει τα ἐκδιδόμενα ἐργα στα φφ. 2^r-25^v καὶ 26^r-36^r ἀντίστοιχα. Τὸν κώδικα αὐτὸν δεν τὸν χρησιμοποίησε κανένας ἀπὸ τοὺς προηγούμενους ἐκδότες.

1. Βλ. τις ἐργασίες τοῦ In margine alla tradizione manoscritta di Diodoro Siculo: gli *excerpta* di Giorgio Gemisto Pletone, *SIFC* 77 (1984) 217-234, Una storia della Grecia dopo Mantinea in età umanistica, *Res Publica Litterarum. Studies in the Classical Tradition* 10 (1987) 201-208, καὶ Dione di Siracusa in Marco Aurelio, *Philologus* 131 (1987) 86-94, ιδιαίτερα σ. 93-94.

2. *Georgii Gemisti Plethonis Contra Scholarii pro Aristotele obiectiones*, Leipzig 1988 (στο ἐξῆς: *Contra Schol.*).

Το τρίτο κεφάλαιο (De editionibus) μας παρουσιάζει τις παλαιότερες εκδόσεις των έργων: α) Editio princeps στη Βενετία το 1503 από τον Aldus Manutius, ως παράρτημα στην έκδοση των *Ἑλληνικῶν* του Ξενοφώντα, από ένα κάκιστο απόγραφο του **M**. Η κακή ποιότητα του χφ γίνεται εύκολα φανερή από τον πίνακα λαθῶν που παραθέτει ο Maltese. β) Στη Βασιλεία το 1541 από τον I. Camerarius, ως παράρτημα των *Ἱστοριῶν* του Ηροδότου. Ο Camerarius ακολούθησε το κείμενο της πρώτης έκδοσης αυξάνοντας τα λάθη της. γ) Στη Λιψία το 1770 από τον H. G. Reichard, ανεξάρτητη έκδοση με φιλολογικό και ιστορικό υπόμνημα, που το κείμενό της στηρίζεται στην editio Aldina.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (De hac editione) ο Maltese εξηγεί τις αρχές που ακολούθησε στην έκδοσή του: Χώρισε ο ίδιος το κείμενο σε κεφάλαια και παραγράφους· σημείωσε στο αντίστοιχο υπόμνημα μόνο τις άμεσες πηγές του Πλήθωνα· διόρθωσε τα οφθαλμοφανή λάθη του συγγραφέα, κράτησε όμως τον τρόπο γραψίματος της εποχής· στα οξύτονα σημείωσε οξεία μόνο πριν από τελεία, ακολουθώντας το αυτόγραφο του Πλήθωνα· υιοθέτησε πολλές ορθογραφικές και μορφολογικές ιδιομορφίες του **M**, ιδιαίτερα σχετικά με την έγκλιση του τόνου, πράγμα για το οποίο παραπέμπει στη λεπτομερέστερη εισαγωγή του στην έκδοση του έργου *Πρὸς τὰς Σχολαρίου ὑπὲρ Ἀριστοτέλους ἀντιλήψεις*, δεν παραλείπει όμως να παραθέσει και εδώ έναν λεπτομερή κατάλογο τέτοιων ιδιομορφιών.

Στο πέμπτο κεφάλαιο (De codicibus a Gemisto adhibitis) επισημαίνονται τα χφ του Πλουτάρχου και του Διοδώρου που πιθανότατα χρησιμοποίησε ο Πλήθωνας. Ένα σημείο στο οποίο θα μπορούσε κανείς να έχει αντίρρηση είναι η μεγάλη βεβαιότητα με την οποία εκφράζεται ο εκδότης γράφοντας (σ. χ) «sine dubio Gemistus in codice Plutarcho gemello Matritensis N 55 saec. XIV (N) adiit». Ο Maltese παραπέμπει βέβαια γι' αυτό στον K. Ziegler (*Plutarchi Vitae parallelae*, III.2, σ. ix, σημ. 1), νομίζω όμως ότι θα έπρεπε τουλάχιστο να σημειωθούν —αν όχι και να συζητηθούν— οι αντιρρήσεις του A. Diller (*Pletho and Plutarch, Scriptorium* 8, 1954, 125) στην άποψη αυτή του Ziegler³.

Μετά την εισαγωγή ακολουθεί σύντομη επισκόπηση βιβλιογραφίας (Conspetus librorum, σ. xi), που περιλαμβάνει: α) Editiones· γι' αυτές έγινε ήδη λόγος στο τρίτο κεφάλαιο της εισαγωγής. β) Translationes· είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι δημοσιεύτηκαν πολύ νωρίς μεταφράσεις των παραπάνω έργων σε άλλες γλώσσες: λατινικά (1540), γαλλικά (1556), ισπανικά (1604), ιταλικά (1727). γ) Dissertationes selectae· απαριθμούνται μόνο τέσσερις μελέτες, παρόλο που στις υποσημειώσεις της εισαγωγής μνημονεύονται πολύ περισσότερες σχετικές εργασίες.

Στις βραχυγραφίες (Conspetus siglorum, σ. xii) σημειώνονται με μεγάλη επιμέλεια ακόμη και τα χφ των αρχαίων συγγραφέων από τους οποίους άντλησε

3. Η παραπάνω εργασία του Diller δεν είναι άγνωστη στον Maltese· παραπέμπει σ' αυτήν στη σ. vi, σημ. 1.

ο Πλήθωνας, καθώς και οι αντίστοιχες εκδόσεις που χρησιμοποιήθηκαν.

Ακολουθεί το κείμενο των δύο έργων (σ. 1-28 και 28-41), που συνοδεύεται από υπόμνημα πηγών και από κριτικό υπόμνημα. Η έκδοση του κειμένου γίνεται μεθοδικά και προσεκτικά, με ιδιαίτερο σεβασμό στο αυτόγραφο του Πλήθωνα. Ο Maltese προχωρεί σε διόρθωση των γραφών του **M** μόνο όταν είναι βέβαιος ότι το λάθος έγινε από παραδρομή του συγγραφέα. Γι' αυτό το λόγο κρατά στο κείμενο τύπους που παρεκκλίνουν από τη συνηθισμένη ορθογραφία, όταν αυτό μπορεί να προέρχεται είτε από παρετυμολογία (π.χ. 1,1: Ἐπαμυνώνδας), είτε από τη χρήση της εποχής (π.χ. 4,2: παρασκευάκασι 5,2: Ἄπιν), είτε από κάποια χφφ της πηγής από την οποία άντλησε ο Πλήθωνας (π.χ. 21,3: Ταυρομενείου· 24,28: Μεσήην), είτε να ακολουθεί κάποιον ασυνήθιστο κανόνα αρχαίου γραμματικού (π.χ. 4,27: τέτρασι· 36,20: Ἀμφικτύνες). Το αποτέλεσμα είναι ένα κείμενο που βρίσκεται πολύ κοντά στο αντίστοιχο του **M**, τυπωμένο με πολλή προσοχή, χωρίς ορθογραφικά λάθη και τυπογραφικές αβλεψίες, εκτός από τα εξής: 2,32: τῶν (Ἀλυπτίων) αντί του σωστού τῶν· 25,13: ταυτόν αντί ταυτόν· 26,16-17: ἀπ-|εχώρησε αντί ἀ-|πεχώρησε ἢ ἀπε-|χώρησε.

Ωστόσο η αυστηρή προσκόλληση στο χφ γίνεται υπερβολική, κατά τη γνώμη μου, ιδιαίτερα σε τέσσερις τομείς: τη στίξη, τη χρήση της βαρείας, την έγκλιση του τόνου και το διαχωρισμό των συνθετικών σύνθετων λέξεων. Συγκεκριμένα:

α) Στα αυτόγραφα του Πλήθωνα η στίξη είναι πάρα πολύ πυκνή, πράγμα που το επισήμαναν τόσο ο B. Lagarde⁴ όσο και ο ίδιος ο Maltese⁵. Φαίνεται όμως ότι αυτή η υπερβολή στη στίξη επηρέασε τον τελευταίο, ώστε να χρησιμοποιεί το κόμμα πολύ συχνά, ακόμη και εκεί που δεν χρειάζεται: πριν από συμπλεκτικούς συνδέσμους (π.χ. 8,29-31: οἱ τε γὰρ νησιῶται... διέφερον, καὶ Μαύσωλος... συνελάμβανε· 35,30-31: ἀθροίσας οὖν... τὴν στρατιὰν τὴν ἑαυτοῦ, καὶ παρελθὼν ἐς Θετταλίαν), πριν από ειδικές προτάσεις (π.χ. 8,35: λόγος δὲ διεδόθη, ὡς... 11,24: ἐπειθον Διονύσιον, ὡς... 12,14: θρυλλούντων, ὡς... 22,32: συνορῶν, ὡς...⁶), πριν από πλάγιες ερωτηματικές προτάσεις (π.χ. 10,17: πειρασόμενος, εἴ πως... 23,24: πυνθανομένοις, τί... ποιήσεις· 23,34: πυνθανομένου ἐπὶ χλεύῃ, πηνίκα... σχολάζοι), πριν από ονοματικές αναφορικές προτάσεις (π.χ. 16,27-28: ἱκανὴν τὴν δίκην, ὑπὲρ ὧν ἐς αὐτὸν Συρρακοῦσιοι ἐξήμαρτον, δεδωκόσιν· 19,29-30: οὐ γὰρ ἄδηλον ἦν, ἃ ἐλπίσαντες... ἐμελλον συλλήψεσθαι· 20,30-31: προδεδραμηκὸς, ἐφ' ὃ δὴ αἱ νῆες ἦσαν⁷), καθώς και πριν και μετά από σύντομες μετοχικές προτάσεις (π.χ. 25,3-4: ὁ δὲ παίσας, ἐκδραμῶν εὐθύς, οὕτως ὡς εἶχε... ἀνεπήδησεν· 31,4-5: ἐπεὶ γε μὴν Φίλιππος, διοικησάμενος καὶ καταστήσας τὰ κατὰ Θετταλίαν, ἦει διὰ Πυλῶν,

4. Le «De differentiis» de Pléthon d'après l'autographe de la Marcienne, *Byzantion* 43 (1973) 319.

5. *Contra Schol.*, σ. x: «Gemistus crebrius interpunxit quam ut hodie expedite legi possit».

6. Βλ. όμως και 26,28: ἐκήρυττον ὅτι... 35,6: διαβληθεὶς ὅτι...

7. Βλ. όμως και 21,4: καταπράζειν ἐφ' ἃ ὄρμηται· 23,5: χρήματα ἃ ἂν ἐπιφέροιτο· 35,5: πόλεων ὄντερ οἱ Φωκεῖς κατεῖχον.

πολεμήσων καὶ οὗτος τοῖς Φωκεῦσιν⁸). Με αὐτόν τον τρόπο παρουσιάζεται σε μερικά σημεία υπερβολική συσσώρευση στίξης (π.χ. 10,23-25: οὐ καὶ πωλοῦντος περὶ Αἴγιναν, κατὰ τύχην Κυρηναῖος ἀνήρ, Ἄνικερὶς τοῦνομα, ὠνεῖται, καὶ τῶν ἐταίρων... 17,11-14: οὔτε ναυαρχῶν ἔτι, οὔτ' ἐπειδὴ Συρρακοῦσιοι τὸ ναυτικόν, οὐδὲν αὐτοῦ δεῖσθαι ἠγούμενοι, κατέλυσαν, ἰδιωτεύων, ἕως ὑπὸ τῶν Δίωνος φίλων, ἐπειδὴ καὶ ἡ ἀκρόπολις ὑποχείριος Δίῳ ἐγεγόνει, ἀπεσφάγη, βουλομένων...). Αντίθετα σε ἄλλες περιπτώσεις ἡ στίξη ἀπουσιάζει ἀπὸ ἐκεῖ που χρειάζεται (π.χ. 12,15-16: Ἀρχύτου τοῦ Ταραντίνου ἀνδρὸς Πυθαγορείου δοκιμωτάτου τῶν τότε ἐπιστέλλοντός τε καὶ αὐτοῦ... 17,36: πέμπουσι τριακόντορον καὶ Ταμίσκον αὐτῶν ἓνα, ὃς ἔλθων...), ἐνῶ σε ἄλλες φανερώνει ἐκδοτικὴ ἀσυνέπεια (π.χ. το παρενθετικὸ ἔφη ἄλλοτε ἐκδίδεται ἀνάμεσα σε δύο κόμματα [13,31], ἄλλοτε το συνοδεύει ἓνα κόμμα [20,21] καὶ ἄλλοτε κανένα [11,10· 23,22· 23,35]).

β) Ὁ Maltese υιοθετεῖ τὴν πρακτικὴν τοῦ Πλήθωνα νὰ τονίζει τὶς οὐτόνες λέξεις με οὐεία μόνον ὅταν ἀκολουθεῖ τελεία, ἐνῶ, ὅταν ἀκολουθεῖ κόμμα ἢ ἄνω τελεία, τὶς τονίζει με βαρεία. Νομίζω πὼς αὐτὴ ἡ διάκριση εἶναι υπερβολικὴ· θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ οὐξύνονται ὅλες οἱ οὐτόνες λέξεις πρὶν ἀπὸ οποιαδήποτε στίξη, ὅπως συνηθίζεται στὶς περισσότερες σύγχρονες ἐκδόσεις. Με τὸν τρόπο αὐτὸ δὲν θὰ δημιουργοῦνται ἐρωτηματικὰ σε περιπτώσεις ὅπως το 1,14: Ἄλικαρνασόν, πρὸς καὶ το 4,27: λιμὴν —, νόσῳ⁹ (πρόκειται γιὰ τυπογραφικὴ ἀβλεψία ἢ γιὰ ἀσυνέπεια που οφείλεται σὲ προσκόλληση στὸν **M**). Ἄλλωστε ἀπὸ τὴ στιγμή που δὲν ἀναπαράγεται στὴν ἐκδοσὴ ἡ στίξη τοῦ Πλήθωνα, γιὰτί ἀραγε θὰ πρέπει νὰ κρατηθεῖ ὁ δικὸς του τρόπος τονισμοῦ που σχετίζεται με τὴ στίξη;

γ) Ὡς πρὸς τὴν ἐγκλιση τοῦ τόνου ὁ Maltese ἀποφάσισε νὰ ἀκολουθήσει πιστὰ τὸν **M**, παρόλο που εἶχε διαπιστώσει ἤδη ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου *Πρὸς τὰς Σχολαρίου ὑπὲρ Ἀριστοτέλους ἀντιλήψεις* ὅτι ὑπάρχει ἀσυνέπεια ὄχι μόνον στὸν τρόπο ἐγκλισης τοῦ τόνου, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ σὲ ἐπιμέρους λέξεις που ἄλλοτε χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐγκλιτικὲς καὶ ἄλλοτε ὄχι¹⁰. Το ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ δυσάρεστη τονικὴ ἀναρχία: α) 5,35: σφαγὰς τὲ, 6,12: λαβῶν τὲ, ἀλλὰ καὶ 6,24: γεγωνός τε, 16,23: ἐπειδὴ τις· β) 5,29: ναῦς τὲ, 35,19: στρατιωτῶν τὲ, ἀλλὰ καὶ 7,13-14: παραμυθητικοῖς τε, 29,4: Δελφῶν τε· γ) 6,19: παιδείας τὲ, 9,17: μέρος τι, ἀλλὰ καὶ 11,11: πρῶς πως, 12,5: τότε γε, καθὼς ἐπίσης καὶ 27,30: ἄλλὰ τε (πρβ. 5,34: ἄλλα τὲ)· δ) 11,28: παρεμυθεῖτο τὲ, 15,17-18: συμβῆναι τι, ἀλλὰ καὶ 10,18: οἶος τε, 13,24: ταῦτα που, καθὼς ἐπίσης καὶ 33,6: δοῦναί οἱ· ε) 7,6: Ἀργαῖον τινὰ, ἀλλὰ καὶ 28,11: βαθεῖάν τινά¹¹. Ἐπίσης υιοθετοῦνται στὸ κείμενο τῆς ἐκδοσῆς οἱ

8. Βλ. ὁμως καὶ 29,29-31: ἐς δὲ τὴν πολεμίαν ἐμβαλὼν Θρόνιον μὲν τῆς Ὀπουντίας Λοκρίδος ἐκπολιορκήσας ἐξηνδραποδίσατο.

9. Πρβ. 15,22: ἱκανὸν —, οὔτω.

10. Βλ. *Contra Schol.* σ. viii-ix, ὅπου καταγράφονται με παραδείγματα ὅλες αὐτές οἱ ἰδιορρυθμίες.

11. Βλ. καὶ τὶς σειρές των ἐγκλιτικῶν 13,33: ἔδωκέ τι μοι, 14,24: ἡμέρας τέ τινας, 23,20-21: καὶ ποτέ τφ, 24,6: εἴ ποτέ του.

γραφές 13,33: $\delta \delta'$ (= $\delta \delta\epsilon$)¹², 29,27: $\tau\acute{o}\upsilon\varsigma \delta'$, που συνυπάρχουν με τα 8,21: $\tau\acute{o}\tau\epsilon \delta'$, 11,9: $\tau\acute{o}\upsilon\varsigma \delta'$, 14,13: $\acute{\omega}\varsigma \delta'$.

δ) Μερικές σύνθετες λέξεις εκδίδονται με διαχωρισμένα τα συνθετικά τους, όπως είναι γραμμένες στον **M**: $\mu\eta \delta\epsilon$ (15,22· 36,13· 38,5)· $\mu\eta \delta\epsilon \mu\acute{\iota}\alpha\nu$ (36,13)· $\sigma\acute{\upsilon}\delta\epsilon \mu\acute{\iota}\alpha\varsigma$ (18,30), $\sigma\acute{\upsilon}\delta\epsilon \mu\acute{\iota}\alpha$ (8,20), $\sigma\acute{\upsilon}\delta\epsilon \mu\acute{\iota}\alpha\nu$ (20,16) [βλ. όμως 7,24: $\sigma\acute{\upsilon}\delta\epsilon\iota\varsigma$, 11,9: $\sigma\acute{\upsilon}\delta\epsilon\nu$]· $\sigma\acute{\upsilon}\kappa \acute{\epsilon}\tau\iota$ (12,6· 12,22· 12,29· 22,25· 24,3· 25,27· 25,30) [βλ. όμως 16,29: $\mu\eta\kappa\acute{\epsilon}\tau\iota$]· $\pi\alpha\rho\acute{\alpha} \chi\rho\eta\mu\alpha$ (24,25).

Η παραπάνω αρχή της υπερβολικής προσκόλλησης στο αυτόγραφο, την οποία υιοθέτησε ο Maltese στην έκδοση αυτή, είναι ακριβώς η ίδια με εκείνην της έκδοσής του του έργου *Πρὸς τὰς Σχολαρίου ὑπὲρ Ἀριστοτέλους ἀντιλήψεις*, όπου κάνει και αναλυτικότερη παρουσίαση των αντίστοιχων λεπτομερειών (σ. viii-x). Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για καινοτομία του εκδότη μας, αλλά για αποδοχή του τρόπου με τον οποίο εξέδωσε ο Lagarde το έργο του Πλήθωνα *Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*¹³. Ο Lagarde στην εισαγωγή του παρουσιάζει τις ιδιορρυθμίες του Πλήθωνα στην έγκλιση, τον τονισμό, τη στίξη και την ορθογραφία (σ. 316-320), και στην έκδοση του κειμένου ακολουθεί πιστά τις γραφές του κώδ. Marcianus gr. 517, επίσης αυτογράφου του Πλήθωνα. Η επιχειρηματολογία του Lagarde για το θέμα που μας απασχολεί είναι η εξής (σ. 315-316): Μια και πρόκειται για έκδοση από αυτόγραφο, απαιτείται μέγιστος σεβασμός του $\chi\phi$: ο Πλήθωνας ήταν συγγραφέας πολυμαθής και λεπτολόγος, συνεπώς οι ιδιορρυθμίες του δεν θα πρέπει να θεωρηθούν ως απροσεξίες, αλλά ως μαρτυρίες για τη μορφή της ελληνικής γλώσσας κατά την εποχή του· άλλωστε οι παραδοσιακοί κανόνες ορθογραφίας είναι συμβατικοί και αβέβαιοι· φαίνεται λοιπόν ότι κάθε διόρθωση στο κείμενο του Πλήθωνα θα ήταν, στην παρούσα φάση της έρευνας, πρόωρη· μόνο όταν εκδώσουμε ένα προς ένα όλα τα έργα του, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις ιδιαιτερότητές του και να τις συγκρίνουμε με εκείνες των συγχρόνων του.

Στην επιχειρηματολογία του Lagarde, από την οποία φαίνεται ότι πείστηκε και ο Maltese, θα είχα να παρατηρήσω τα εξής:

α) Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η έκδοση που γίνεται από το αυτόγραφο ενός συγγραφέα απαιτεί μεγάλο σεβασμό στις γραφές του $\chi\phi$. Είναι όμως άλλο πράγμα να διαπιστώσουμε ότι ο συγγραφέας ακολουθεί με συνέπεια κάποιους κανόνες ορθογραφίας και τονισμού διαφορετικούς από τους συνηθισμένους (οπότε θα πρέπει να προσαρμόσουμε το κείμενο της έκδοσής μας στους κανόνες αυτούς), και άλλο να διαπιστώσουμε κάποια ορθογραφική ασυνέπεια και ακαταστασία, όπως στην περίπτωση μας, και να επιμένουμε να κρατήσουμε στο κείμενο τις αντίστοιχες γραφές του $\chi\phi$.

12. Δεν πρόκειται για τυπογραφική αβλεψία: η γραφή $\delta \delta'$ επαναλαμβάνεται και στα 23,18-19· 32,16· 35,20· 40,21· 40,28· 40,34· 41,4. Βλ. και *Contra Schol.*, σ. viii, καθώς και την έκδοση που εξετάζουμε, σ. ix.

13. Βλ. παραπάνω, σημ. 4. Η έκδοση αποτελείται από μια σύντομη εισαγωγή (σ. 312-320) και από το κείμενο του Πλήθωνα (σ. 321-343).

β) Ο ίδιος ο Lagarde (σ. 316) διαπίστωσε ότι στη θεωρία της γραμματικής που συνέγραψε ο Πλήθωνας (σώζεται στον κώδ. Vaticanus gr. 2238) ακολουθεί αυστηρά τους παραδοσιακούς κανόνες, ενώ στην πράξη της συγγραφής απομακρύνεται από τη θεωρία. Φαίνεται λοιπόν ότι ο συγγραφέας μας απλώς δεν έδωσε σημασία σε θέματα στίξης, τονισμού, έγκλισης τόνου και γραφής σύνθετων λέξεων, όπως άλλωστε έκαναν γενικά οι γραφείς των χφφ, όχι μόνο οι σύγχρονοι του Πλήθωνα, αλλά και οι παλαιότεροι¹⁴. Νομίζω λοιπόν πως είναι προτιμότερο να εκδώσουμε τα έργα του συγκεκριμένου λογίου με βάση τη θεωρία που ο ίδιος ανέπτυξε, παρά με βάση τον τρόπο που έγραψε, όταν μάλιστα ο τελευταίος παρουσιάζει ασυνέπεια.

γ) Ο Lagarde (σ. 316) έκανε σαφές ότι δεν προχώρησε σε επεμβάσεις στο κείμενο του αυτογράφου, επειδή πίστευε ότι αυτό θα έπρεπε να γίνει αφού πρώτα εκδοθούν όλα τα έργα του Πλήθωνα και αφού μελετηθεί η γλώσσα και η ορθογραφία τους· το αντίθετο το θεωρούσε πρόωρο. Δεν θα είχα αντίρρηση στην άποψη αυτή, αν η εφαρμογή της συνεπάγεται να γίνουν πρώτα προκαταρκτικές εκδόσεις με τις αρχές που υιοθετεί ο Lagarde, και να ακολουθήσουν οι οριστικές εκδόσεις. Ωστόσο, αν ο Lagarde θεωρεί την έκδοσή του προκαταρκτική, δεν συμβαίνει το ίδιο και με τον Maltese· πουθενά στις εισαγωγές των εκδόσεών του, είτε του έργου που απευθύνεται στον Σχολάριο είτε των έργων που μας απασχολούν, δεν δηλώνεται κάτι τέτοιο. Άλλωστε η ένταξη και των δύο εκδόσεων στη σειρά Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana δείχνει ακριβώς το αντίθετο.

Νομίζω λοιπόν ότι, αν κανείς θέλει εκδίδοντας ένα κείμενο από αυτόγραφο κώδικα να διατηρήσει τις ιδιορρυθμίες του χφ, θα πρέπει να κάνει διπλωματική έκδοση του συγκεκριμένου κειμένου. Αν όμως θέλει να κάνει κριτική έκδοση, τότε θα πρέπει να προσαρμοστεί στους παραδοσιακούς κανόνες, παρεκκλίνοντας από αυτούς μόνο στα σημεία όπου διαπιστώνει στο χφ συνεπή χρήση διαφορετικής ορθογραφίας ή διαφορετικών κανόνων τονισμού. Συνεπώς θεωρώ προτιμότερο η μελέτη της γλώσσας και της ορθογραφίας του Πλήθωνα να γίνει είτε από τα ίδια τα αυτόγραφα του είτε από διπλωματικές εκδόσεις των έργων του, και με βάση τα συμπεράσματα της μελέτης αυτής να προχωρήσουμε σε κριτικές εκδόσεις, παρά να εγκαινιάσουμε ένα νέο μικτό είδος μεταξύ διπλωματικής και κριτικής έκδοσης.

Στο φιλολογικό του υπόμνημα ο Maltese σημειώνει με μεγάλη προσοχή και ακρίβεια τα χωρία τόσο του Διοδώρου και του Πλουτάρχου όσο και άλλων συγγραφέων από τους οποίους άντλησε ο Πλήθωνας. Το υπόμνημα αυτό φανερώνει συστηματική διερεύνηση των πηγών του κειμένου. Το μόνο λάθος που

14. Βλ. π.χ. J. A. van Dielen, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, Corpus fontium historiae byzantinae 3, Berolini et Novi Eboraci 1972, σ. x-xii, και Δ. Α. Χρηστίδη, *Μαρκιανὰ ἀνέκδοτα* 1. *Ἀνάχασις ἢ Ἀνανίας*, 2. *Ἐπιστολές - Σιγίλλιο*, ΕΕΦΣΘ, Παράρτημα αρ. 45, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 195.

διαπίστωσα ήταν ότι στο 2,10 σημειώνεται «Xen. Ages. 1,28-29» αντί του σωστού «Xen. Ages. 2,28-29».

Το κριτικό υπόμνημα της έκδοσης δείχνει ιδιαίτερα την ευσυνειδησία και την υπευθυνότητα με την οποία εργάστηκε ο Maltese. Σ' αυτό βρίσκει κανείς όχι μόνο τις γραφές του **M** στα σημεία που ο εκδότης προχώρησε σε διόρθωση, αλλά και αιτιολόγηση της υιοθέτησης ασυνήθιστων γραφών στο κείμενο, συσχέτιση γραφών του Πλήθωνα με συγκεκριμένα χφφ των πηγών του (σε αντιπαράθεση με τις γραφές που υιοθετούν οι εκδότες των αντίστοιχων αρχαίων κειμένων), καθώς και επισήμανση των χωρίων στα οποία το κείμενο του Πλήθωνα χρησίμευσε για την αποκατάσταση του αντίστοιχου της πηγής του¹⁵.

Σε επιμέρους σημεία του κριτικού υπομνήματος θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει τα εξής: α) Ο Maltese συνηθίζει να σημειώνει στο υπόμνημά του τις γραφές στις οποίες ο **M** διαφέρει από τις αντίστοιχες των πηγών του Πλήθωνα (βλ. π.χ. 9,33· 10,24· 17,21). Δεν ξέρω γιατί δεν το έκανε και για τους τύπους (1,14) Ἀλικαρνασόν, ενώ ο Διόδωρος (15,90,3) έχει Ἀλικαρνασσόν, και (2,23· 2,31· 2,35· 3,1· 3,6· 3,12· 3,13) τοῦ/τῶ Ταχῶ/ῶ, ενώ ο Πλούταρχος (Ἀγησίλαος 37,1-10) έχει τοῦ/τῶ Ταχῶ/ῶ. β) Στο 5,2 αιτιολογείται γιατί προτιμήθηκε ο τονισμός Ἄπιν αντί Ἄπιν και στο 7,33 γίνεται το ίδιο για το Ἄγιν αντί Ἄγιν. Αντίθετα δεν σημειώνεται τίποτε στο 34,17: Ἄπιν και στο 37,3: Ἄγιν. Νομίζω πως θα ήταν χρήσιμη στο κριτικό υπόμνημα των δύο τελευταίων χωρίων μια παραπομπή στο υπόμνημα του 5,2 και του 7,33 αντίστοιχα. γ) Στο 5,14 θα πρέπει να προστεθεί η ένδειξη « Ἀθηναίους **M** cum Diod. codd. Θηβαίους Diod. ed.»¹⁶. δ) Στο 8,7 η ένδειξη «βαρδύλεω **M** cum Diod. codd. **PX** ed.» είναι λαθεμένη: στον Διόδωρο (16,4,4) βρίσκουμε τη γραφή Βάρδυλις στα χφφ **PX** (και στο κείμενο της έκδοσης Fischer) και Βάρδυλλις στα χφφ **RV**, ενώ η γενική Βαρδύλεω ανήκει τον τύπο Βαρδύλης, με τον οποίο διασώζει το όνομα αυτό ο Αρριανός, Ἀλεξάνδρου ἀνάβασις 1,5,1: Κλειτόν τε τὸν Βαρδύλεω¹⁷. ε) Στο 9,10 σημειώνεται: «πόλιν **M**, unde et Diod. ed. Πύδναν Diod. codd.» η ένδειξη όμως αυτή δεν αφορά τη λέξη πόλιν της 10. σειράς (δηλαδή την Αμφίπολη), αλλά την ίδια λέξη της 17. σειράς (δηλαδή την Ποτίδαια)¹⁸. Επίσης νομίζω πως στο κριτικό υπόμνημα θα άξιζε να προστεθεί ότι η σωστή γραφή πόλιν (αντί Πύδναν) υπάρχει και στα Σχόλια στον Δημοσθένη

15. Πρόκειται για διορθώσεις στον Διόδωρο τον Σικελιώτη με βάση τα χωρία 9,10· 14,5· 14,15· 29,18.

16. Βλ. στον Διόδωρο 15,94,2 το κριτικό υπόμνημα του F. Vogel, *Diodori Bibliotheca historica*, 3. τόμος, Lipsiae 1893, σ. 494,24.

17. Για τους διάφορους τύπους του ονόματος αυτού βλ. το κριτικό υπόμνημα του C. Th. Fischer, *Diodori Bibliotheca historica*, 4. τόμος, Lipsiae 1906, σ. 10,1, και του A. G. Roos, *Flavii Arriani quae exstant omnia*, 1. τόμος, *Alexandri Anabasis*, Lipsiae 1967, σ. 10,6-7. Η γενική του τύπου Βάρδυλις θα ήταν Βαρδύλιος (πρβ. Πλουτ. Πύρρος 9,2). Συνεπώς θα πρέπει και στον Πίνακα κυρίων ονομάτων του κειμένου (σ. 42) το όνομα Βάρδυλις να διορθωθεί σε Βαρδύλης.

18. Βλ. Διόδωρο 16,8,5 και το αντίστοιχο κριτικό υπόμνημα του Fischer, *ό.π.*, σ. 16,22.

6,20, σε ένα χωρίο που φαίνεται πως σχετίζεται άμεσα με το αντίστοιχο του Πλήθωνα¹⁹.

Η έκδοση κλείνει με έναν χρήσιμο πίνακα κυρίων ονομάτων (Index nominum, σ. 42-46). Είναι κρίμα που αυτός δεν συνοδεύεται και από έναν πίνακα των πηγών που μνημονεύονται στο αντίστοιχο υπόμνημα, ώστε να μπορεί κανείς να βρίσκει συγκεντρωμένα τα χωρία των αρχαίων συγγραφέων από τα οποία άντλησε ο Πλήθωνας.

Τελειώνοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι ευπρόσδεκτη και πολύ σημαντική για την έρευνα η καινούργια αυτή προσφορά του Maltese, μια και εκδίδονται για πρώτη φορά από αυτόγραφο κώδικα τα δύο παραπάνω αξιόλογα έργα του Γεωργίου Γεμιστού ή Πλήθωνα, τα οποία ως τώρα τα έβρισκε κανείς μόνο σε πλημμελείς και δυσέυρετες εκδόσεις. Η νέα έκδοση γίνεται με επιμέλεια και μεθοδικότητα, και αδικείται, κατά τη γνώμη μου, μόνο από την υπερβολική προσκόλληση του εκδότη στο αυτόγραφο του συγγραφέα, σε ορισμένους τομείς.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

Γ. Μ. Σ η φ ά κ η, Για μια ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού, Ηράκλειο 1988, «Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης», σελ. 236 (και ένθετο πτυσσόμενο πεντάπτυχο, χωρίς αρίθμηση, μεταξύ των σ. 220-221).

Το βιβλίο εγκαινιάζει τη δραστηριότητα των «Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης», μιας σειράς που έγινε δυνατή χάρη σε ιδρυτική δωρεά και χρηματοδότηση της Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής και αποτελεί αξιόπαινη και πολύτιμη πρωτοβουλία του Ερευνητικού Κέντρου Κρήτης. Πρόκειται, παράλληλα, για μια σημαντική στο περιεχόμενο και καλαίσθητα τυπωμένη (στο τυπογραφείο «Στιγμή», Αθήνα) έκδοση, που προοιωνίζει μια ανάλογη συνέχεια.

Ο Γ. Μ. Σηφάκης, καθηγητής της κλασικής φιλολογίας και ένας από τους δραστήριους οργανωτές του Πανεπιστημίου και του Ερευνητικού Κέντρου Κρήτης, αφιερώνει το βιβλίο του στη μνήμη του πρόσφατα χαμένου, κορυφαίου Ελβετού φιλέλληνα, λαογράφου και μουσικολόγου Samuel Baud-Bovy. Άλλωστε, η πρόσφατη, ιδίως, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επιστημονική παραγωγή του S. Baud-Bovy ανήκει στις πηγές που φαίνεται να έθρεψαν πλούσια ή να ερέθισαν γόνιμα τον συγγρ. Πέρα από τα πολλά άλλα, ομολογημένα ερεθίσματά του, το βιβλίο δεν θα υλοποιούνταν, πάντως, αν έλειπε και η μακρόχρονη ερευνητική και διδακτική ενασχόληση του συγγρ. με ζητήματα της ελληνικής και παγκόσμιας λαογραφίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας (ιδιαίτερα με το παραμύθι και το θέατρο σκιών), ή η αισθητική (κυρίως μουσικολογική) παιδεία του.

Οι προσανατολισμοί και οι αναζητήσεις αυτές, οι θεωρητικές απαρχές και οι

19. Ο Maltese επισημαίνει τη σχέση αυτή στο υπόμνημα πηγών του κειμένου, σ. 9,12.

μεθοδολογικές προϋποθέσεις, τα κίνητρα και οι οφειλές, οι συγκυρίες και τα περιστατικά εκτίθενται στον «Πρόλογο» (σ. 11-17). Η εργασία χαρακτηρίζεται «δοκιμή» και όχι «ολοκληρωμένη θεωρία» επισήμανσης, διατύπωσης και περιγραφής των κανόνων και της διαδικασίας παραγωγής και δημιουργίας, ή κατασκευής και «ποίησης» του δημοτικού τραγουδιού. Ως θεωρητικές αφορμές της εργασίας σημειώνονται αρκετές απόψεις και έργα, από τους τομείς της κλασικής και νεοελληνικής φιλολογίας, της λαογραφίας, της γλωσσολογίας και της σημειολογίας. Η επιλεκτική πολυσυλλεκτική μεθοδολογική κατεύθυνση περιγράφεται ως «συσχετισμός και συντονισμός» της ορολογίας, της μεθόδου και των πορισμάτων των κλάδων αυτών.

Ο συγγρ. έχει από την αρχή συναίσθηση των μεγάλων δυσκολιών του εγχειρήματος: αναγνωρίζει ότι η δοκιμή του δεν μπορεί παρά να έχει «πολλά κενά» και να παραμερίζει ή να αφήνει αδιερεύνητα αρκετά θεμελιώδη ζητήματα του δημοτικού τραγουδιού (π.χ. τη συγχρονική εξέτασή του ως συστήματος έκφρασης και επικοινωνίας, τη μουσική ανάλυσή του, τη διερεύνηση του θεματικού περιεχομένου του). Έτσι εξηγείται, ίσως, και ο μετρημένος (αλλά και, ως έναν βαθμό, αμήχανος) τίτλος του βιβλίου: «Για μια [εγώ υπογραμμίζω] ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού».

Πράγματι, για μια πληρέστερη προσέγγιση της ποιητικής του νεοελληνικού δημοτικού τραγουδιού δεν αρκεί μόνον η κάλυψη των κενών που επισημαίνει ο συγγρ. Θα έπρεπε, πριν απ' όλα, να κατατεθεί ένας αναλυτικός *ειδολογικός* προβληματισμός γύρω από την έννοια «δημοτικό τραγούδι» (όπως και: «ελληνικό δημοτικό τραγούδι»): αν, και πώς μπορούμε να αναζητούμε ή να περιγράψουμε την «ποιητική» ενός (μικτού; ιδιόμορφου; υποτιθέμενου «διαχρονικού» και «παγκόσμιου»;) είδους; αν, και πώς μπορούμε να μη διαφορίζουμε την «ποιητική» του νεοελληνικού δημοτικού τραγουδιού (και ποιας περιόδου; ή ποιας θεματικής ή εκφραστικής κατηγορίας;) από την «ποιητική» ενός υποτιθέμενου γενικότερου όρου «ελληνικό δημοτικό τραγούδι». Από την άποψη αυτή, ο τίτλος του βιβλίου, όσο και αν επιδιώκει να μετριάσει μian ενδεχόμενη πιο φιλόδοξη εκφορά, του τύπου π.χ.: «(Η) Ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού», θα ήταν ίσως πιο κοντά στην εμβέλεια της εργασίας, αν ακολουθούσε μian από τις επόμενες διατυπώσεις: «Γύρω από την ποιητική του νεοελληνικού δημοτικού τραγουδιού (με έμφαση στο κλέφτικο τραγούδι)», ή «Ζητήματα ποιητικής του ν.δ.τ.», ή «Δημιουργικότητα και τεχνική στο ν.δ.τ.», ή «Στοιχεία τεχνικής του ν.δ.τ.».

Στην πραγματικότητα, χρειάζεται να φτάσει κανείς στο τέλος της κυρίως εργασίας, για να βρει, διατυπωμένη από τον συγγρ., μια πιο εύστοχη συνόψιση των στόχων της δουλειάς του, από την οποία θα μπορούσε να προκύψει και ένας ακριβέστερος τίτλος: «Κύριο ζητούμενο της έρευνας αυτής υπήρξε, από την αρχή της, η καλύτερη κατανόηση του μηχανισμού παραγωγής, αναπαραγωγής και αυτοσχεδιασμού στη λαϊκή προφορική ποίηση και πιο συγκεκριμένα στο νεοελληνικό τραγούδι» (σ. 191).

Το κύριο σώμα του βιβλίου χωρίζεται σε επτά κεφάλαια, πριν από τα οποία

προηγείται σύντομη εξήγηση των «Συντομογραφιών και Παραπομπών» (σ. 19) και «Εισαγωγή» (σ. 21-24)· ύστερα από το 7ο κεφ. ακολουθεί το μέρος «Σύνοψη και Επίλογος» (σ. 189-194).

Η «Εισαγωγή» κατατοπίζει γύρω από ορισμένες γενικότερες θεωρητικές απόψεις και αξιώματα του συγγρ., που δεν φαίνονται, ωστόσο, πάντοτε απαραίτητες για το υπόλοιπο βιβλίο. Φέρει τον τίτλο «Η λειτουργία της τέχνης στις παραδοσιακές κοινωνίες»: λίγα πράγματα, όμως, λέγονται για το πολυσύνθετο αυτό θέμα, και περισσότερα για μια σειρά διευκρινίσεων θεωρητικής τάξεως. Η σύντομη περιγραφή της λειτουργίας της τέχνης στις «παραδοσιακές» (σύμφωνα με ποια θεωρητική άποψη;) κοινωνίες (σ. 21) θα μπορούσε να ταιριάζει, π.χ., και στη λειτουργία της θρησκείας, της φιλοσοφίας ή των θεσμών· η «διαχρονικότητα» των «παραδοσιακών» κοινωνιών παραμένει, επίσης, έννοια αδιευκρίνιστη και αμφίβολη (μήπως θα ήταν φρονιμότερο να μιλούμε για «παρατεταμένη» ή «μεγάλη διάρκεια»);· αναρωτιέται κανείς αν η αριστοτελική θεωρητική βάση (*Ποιητική*) αφορά μια «παραδοσιακή» τέχνη μιας «παραδοσιακής» κοινωνίας (και αν ναι, σύμφωνα με ποιες προϋποθέσεις);· η εξίσωση «συμβατικά, δηλαδή συλλογικά», όπως και οι πολωτικές αντιπαραθέσεις: «παραδοσιακές τέχνες» — «νεότερες ρεαλιστικές ή εμπειρικές τέχνες»· «παραδοσιακές τέχνες» — «σύγχρονες τέχνες»· «κριτήρια κτλ. συμβατικά» — «κριτήρια κτλ. νεοτερστικά και ατομικά» (σ. 22) φαίνονται αρκετά σχηματοποιημένες· απλουστευτικό μηχανιστικό-θετικιστικό υπόβαθρο φανερώνει η υιοθέτηση των απόψεων του P. Bourdieu (σ. 23: στην περίπτωση του νεοελληνικού δημοτικού ή παρα-δημώδους τραγουδιού μια τέτοια αντίληψη θα κατέρρεε, και μόνο με μια πρόχειρη «διαχρονική» αναδρομή —τι το κοινό, π.χ., στους «αντικειμενικούς όρους ύπαρξης» και στις «συνθήκες ζωής» ανάμεσα στα «παραδοσιακά» περιβάλλοντα των «ερωτοπαιγνίων» της δυτικοκρατίας, και των «φαναριώτικων στιχουργημάτων», ανάμεσα στο ακριτικό τραγούδι και στο κρητικό ιστορικό τραγούδι της πρόσφατης Δικτατορίας ή της Μεταπολίτευσης, κ.ο.κ.;).

Τα τρία πρώτα κεφάλαια του βιβλίου («Οι παραδοσιακές τέχνες ως σημειωτικά συστήματα», «Το δημοτικό τραγούδι ως σύνθετο σημειωτικό σύστημα», «Οι όροι της δημιουργικότητας του λαϊκού ποιητή/τραγουδιστή») βρίσκονται άλλοτε κάτω από την ευεργετική επίδραση, άλλοτε κάτω από τη «βαριά σκιά» της νεότερης γλωσσολογίας και της σημειωτικής (κυρίως: Saussure, Bourdieu, Chomsky, Jakobson). Από τη θεωρητική αυτή θητεία του συγγρ. προκύπτουν, καταρχήν, θετικά αποτελέσματα: ένας βοηθητικός και ακριβής εξοπλισμός στον τομέα της ορολογίας, δυνατότητα νέας τοποθέτησης και περιγραφής των φαινομένων. Ωστόσο, όσο χρήσιμη και αν κρίνεται η διεξοδική παρουσίαση του θεωρητικού αυτού μέρους, το βιβλίο επιβαρύνεται συχνά με υπερβολικό τρόπο. Περιορισμένη επίπτωση φαίνεται, επίσης, να έχουν οι θεωρητικές εισαγωγές στα πραγματικά «ωφέλιμα» τμήματα της πραγμάτευσης, που είναι κυρίως τα τμήματα των εφαρμογών και των παραδειγμάτων (σ. 39 κ.ε., 95 κ.ε.)· πράγματι, όσο δυσκίνητη παρουσιάζεται η έκθεση στους θεωρητικούς «θύλακες» (ή «κοιλίες») του βιβλίου, που κάποτε ισοδυναμούν με μαθήματα εισαγωγής στη γλωσσολογία-

κή ορολογία (σ. 26 κ.ε., 57 κ.ε.), τόσο στέρεη και απολαυστική είναι η ευαίσθητη εφαρμογή που γίνεται πάνω στα ίδια (και με βάση τα ίδια) τα κείμενα. Σημειώνω, πάντως, ότι και από τα θεωρητικά τμήματα δεν λείπουν οι ευκαιρίες για επωφελή ενημέρωση του αναγνώστη· άλλωστε, και μόνο το ότι η πραγμάτευση τον οδηγεί σε γόνιμους προβληματισμούς ή επιφυλάξεις αποτελεί πλεονέκτημα της εργασίας.

Έτσι, π.χ., στο 1ο κεφ., ο όρος performance θα μπορούσε να αποδοθεί και ως: επιτέλεση, ή εκτέλεση (σ. 31)· οι σ. 31-32 εγείρουν μια σειρά αντιρρήσεων για τις αντιλήψεις του συγγρ. σχετικά με τη δημιουργικότητα του «παραδοσιακού τεχνίτη» (απόλυτη εξοικείωση με τα στοιχεία της παράδοσης και τους κανόνες και μορφές κάθε τέχνης», «ενδιάθετη παραγωγική μήτρα», «απεριόριστη ικανότητα για αυτοσχεδιασμό», κ.ά. [εγώ υπογραμμίζω]), που φαίνονται κάπως ρομαντικές, αλλά μπορούν να συζητηθούν ευρύτερα, όπως και οι θέσεις (σ. 33-36) ότι «οι αλλαγές [της γλώσσας στο λεξικό, τη φωνολογία και τη μορφολογία] δεν μπορούν ποτέ να αποδοθούν σε ατομικές πρωτοβουλίες», ότι «οι τέχνες είναι πολύ λιγότερο ανθεκτικές στις ιστορικές αλλαγές από τη γλώσσα» και ότι για τον «ενεργητικό φορέα της παράδοσης» χρειάζονται περισσότερα προσόντα από όσα διαθέτει ο φορέας της γλώσσας (που μπορεί να έχει, ή προϋποτίθεται πως έχει, «σχετικά χαμηλό βαθμό νοημοσύνης»: αλλά δεν υπάρχουν και «ενεργητικοί φορείς της γλώσσας» που ξεχωρίζουν από άλλους «χρήστες»).

Το 2ο κεφ. περιέχει και πράγματα που δεν καλύπτονται από τον τίτλο του· η σύνδεση των απόψεων του Αριστοτέλη με τον υπόλοιπο προβληματισμό του κεφ. παραμένει αινιγματική (σ. 41-42)· τα όρια των εννοιών «σύστημα», «υποσύστημα», «τύπος» (σ. 43 κ.ε., 53) δεν καθορίζονται παρά εκ των υστέρων (σ. 61 κ.ε.)· η επιλογή της κατηγορίας του κλέφτικου τραγουδιού είναι πρωθύστερη (σ. 43 κ.ε.)· όπως και αλλού στο βιβλίο, τα σημειώματα των δημοτικών τραγουδιών αναλύονται αποκλειστικά πάνω στο επίπεδο μιας «κατασκευαστικής» διαδικασίας και δεν εξηγούνται με τη συνδρομή της ιστορικής τους βάσης, ούτε έστω με τον συνυπολογισμό της ως απαραίτητης παραμέτρου (π.χ. στην ανάλυση του κειμένου της σ. 48, όπου δεν αρκεί η διατύπωση: «εκτός από τον ένδοξο θάνατο το κλέφτικο τραγούδι αναγνωρίζει άλλον ένα τρόπο θανάτου του κλέφτη», εφόσον αυτά τα αναγνωρίζει πρώτα η πραγματικότητα, η ιστορία· γενικά, η χρήσιμη κάποτε κριτική του συγγρ. εναντίον της «ιστορικής ερμηνείας» των «ποιοτικών σημείων» των δημοτικών τραγουδιών, βλ., π.χ., σ. 45 σημ. 1, συχνά φτάνει στην αντίθετη υπερβολή)· αλλού υποτιμάται η ανθρωπολογική εμπειρία ή τα όρια των μεταφορικών εκφράσεων (π.χ. στην ανάλυση των κειμένων της σ. 46, όπου μπορεί να υποθεθεί και το αντίθετο: στην πρώτη περίπτωση ο ήρωας κερδίζει γιατί αντέχει 42 ημέρες, στη δεύτερη χάνει γιατί αντέχει μόνο 3, επομένως η χρήση του αριθμού τρία δεν υπογραμμίζει, εδώ, τη μεγάλη, όσο την πεπερασμένη αντοχή του)· κάποτε στην ανάλυση υπόκεινται όχι απλώς γλωσσικές και γλωσσοσημειωτικές, αλλά καθαρότερα «μορφολογικές» προϋποθέσεις, η καταγωγή τους όμως δεν δηλώνεται (σ. 47, 61, 64-65, κ.α.)· θα είχε κανείς αντιρρήσεις για τη χρήση του όρου «εξιδανικεύσεις» (σ. 51· γιατί όχι «συμβάσεις»); η συζήτηση για τις παραλλαγές (σ. 56) είναι κάτι που δεν αφορά μόνο τα δημοτικά τραγούδια, επομένως θα μπορούσαν να αντληθούν γόνιμα στοιχεία και από την πολύχρονη φιλολογική εμπειρία στον χώρο της νεοελληνικής δημόδους λογοτεχνίας· δεν υπάρχει λόγος για τη διπλή απόδοση του όρου connotation με «συνδήλωση» είτε με «συνυποδήλωση» (σ. 43 σημ. 1, 58), ούτε για την απόδοση νέου περιεχομένου σε όρους με συγκεκριμένη σημασία στη λαογραφική βιβλιογραφία (ο «πληθωρισμός» αυτός και η ρευστότητα-ασάφεια των όρων κορυφώνεται στην περίπτωση του «τύπου», σ. 61 κ.ε.: αλλού η λέξη χρησιμοποιείται περισσότερο με την έννοια «σειρά λειτουργιών» —πρβ. την εναλλακτική ορολογία της σ. 69: «ο τύπος ή το γενικό σχήμα»—, αλλού διαφαίνεται μια απομάκρυνση από την ετυμολογική καταγωγή ή την κοινόχρηστη χρήση της λέξης —«οι τύποι δεν είναι δεδομένοι ή γνωστοί εκ των προτέρων»).

Θα περίμενε κανείς ότι το 3ο κεφ. θα προηγούνταν πριν από το 2ο κεφ.: και εδώ, ο τίτλος δεν δηλώνει με σαφήνεια το εύρος των περιεχομένων του, όπου, π.χ., και ο λόγος για τα σχήματα λόγου, κ.ά.: ασαφές παραμένει και το —δύσκολο ομολογουμένως— πρόβλημα των απαρχών του «συστήματος» (σ. 68: «αφηρημένες δομές», ή μήπως δομές που παρουσιάζουν αφαιρετικότητα; κάποιος δεν πρέπει να δημιούργησε, και για κάποιον λόγο, τα «κοινόχρηστα σημεία»); ενώ η γενική επιλογή της εργασίας είναι να εξετάσει αν-ιστορικά το σύστημα «(νεο)ελληνικό δημοτικό τραγούδι», η εφαρμογή αναγκάζεται, σποραδικά, να συνυπολογίσει τις «βραχέες» ή «μικρές διάρκειες» (π.χ. σ. 70: «κοινωνική ομάδα», «περίοδος»): το περιεχόμενο του τμήματος «Στοιχειώδη ποιητικά σημεία» θυμίζει τη σχεδόν μάταιη, ίσως, ή έστω πολύ αμφιλεγόμενη, αντίστοιχη «μοτιβολογική» προσπάθεια στον χώρο της λαϊκής διήγησης: ανάμεσα στις λέξεις που χαρακτηρίζονται «γλωτται» (σ. 71 σημ. 1) περιλαμβάνονται λέξεις που δεν είναι ούτε τόσο «σπάνιες» ούτε τόσο «ξενικές» (βλογούμαι, λογάρι, κούρβα), ανήκουν απλώς και σε παλαιότερες περιόδους της αφηγηματικής μας ποίησης, και δύσκολα θα δεχόμασταν ότι επιδιώκουν «να ανεβάσουν το επίπεδο του ύφους» ή «να διεγείρουν την προσοχή του δέκτη»: στις σ. 73-74 θα περίμενε κανείς παραπομπή στις παλαιότερες ελληνικές προσπάθειες απόδοσης των σχημάτων και των όρων του R. Jakobson (Ξ. Α. Κοκόλης, κ.ά.), ενώ φαίνεται ελλιπής η ταύτιση της «ποιητικής λειτουργίας της γλώσσας» μόνο με τον «ρυθμικά και ηχητικά οργανωμένο λόγο» ή την «ιδιόρρυθμη οργάνωση του λόγου»: τα τραγούδια του Ρήγα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν, ευστοχότερα, προτρεπτικά-παραινετικά και όχι «φρονηματιστικά» (σ. 74): ο *Διγενής* και το *Χρονικόν του Μορέως* δεν είναι το μόνο χρήσιμο παράλληλο υλικό (σ. 77 κ.ε.) για τη σύγκριση με την τεχνική των δημοτικών τραγουδιών, αλλά και ούτε είναι δυνατό να χρησιμοποιούνται ως ισότιμα ειδολογικά παραδείγματα (κάτι που γίνεται και αλλού, σ. 151 κ.ε.).

Τα τέσσερα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου («*Η σκοπιά της ομηρικής έρευνας*»), «*Τα τυπικά στοιχεία ως μέρη του σημειωτικού συστήματος*», «*Η σκοπιά της έρευνας του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού*», «*Σχήματα και χνάρια*») συνεχίζουν τον τρόπο της αλληλοδιάδοξης παράθεσης θεωρητικών θέσεων-πορισμάτων (4ο, 6ο κεφ.) και πρακτικότερων εφαρμογών (κυρίως 5ο, 7ο κεφ.).

Το 4ο κεφ. εκθέτει κυρίως τις θεωρίες των M. Parry, A. B. Lord και J. B. Hainsworth για τις «φόρμουλες» («αλογοτύπους») σε ποιητικά κείμενα που δεν ανήκουν στο «σύστημα» δημοτικό τραγούδι. Η παρουσίαση των στοιχείων αυτών είναι ωφέλιμη, όχι μόνο γιατί εμπλουτίζει την ελληνική βιβλιογραφία με μια κριτική ενημέρωση που πηγάζει από σύγκριση και στάθμιση, αλλά και γιατί ξεκαθαρίζει το στόχο της εργασίας του συγγρ., που, όπως είπαμε και στην αρχή, είναι η μελέτη της «τεχνικής» (της «τεχνοτροπικής υφής») και όχι γενικότερα της «ποιητικής» του (νεο)ελληνικού δημοτικού τραγουδιού.

Από εκεί και πέρα, χρειάζονται συζήτηση ορισμένα επιμέρους σημεία: δεν εξηγούνται οι λόγοι, για τους οποίους κρίνεται «μη ιδιαίτερα επιτυχής» η απόδοση της λέξης φόρμουλα με το «αλογότυπος» (σ. 81 σημ. 1: στη σ. 132 προστίθεται, χωρίς διευκρινίσεις, και ένας άλλος όρος: «στερεότυπες εκφράσεις»): απαιτούνται συγκεκριμένες παραπομπές στη βιβλιογραφία που κρίνεται αρνητικά στη σ. 86, και περισσότερες επιφυλάξεις για το μήκος των νεοελληνικών αφηγηματικών ποιημάτων (σ. 89: η εικόνα αλλάζει, αν συνυπολογιστούν οι ρίμες και ριμάδες, τα ποιητάρικα κάθε εποχής κτλ.).

Βασικό μέσο στην εργασία είναι το ανεπτυγμένο 5ο κεφ., που καταλήγει και σε συγκεκριμένες προτάσεις στον τομέα της ορολογίας και της ταξινόμησης των «σημείων» του «συστήματος δημοτικό τραγούδι» («σημεία-φόρμουλες»: «αλλό-

μορφα του ίδιου σημείου» «παραλλαγές σημείου» «σημεία του ίδιου τύπου» συγγενικά σημεία»). Κύριο προτέρημα, πάντως, της πραγμάτευσης είναι και εδώ η άριστη αφομοίωση του υλικού των δημοτικών τραγουδιών, η συνδυαστική ικανότητα και η ευαισθησία του μελετητή.

Αντίθετα, η βασική δυσκολία του κεφ. προκύπτει, νομίζω, από το ότι ο συγγρ. δεν κατορθώνει να πείσει τον αναγνώστη για την αποδοχή και καθιέρωση της δύσκαμπτης (και πολύσημης) ορολογίας που προτείνει: ένα από τα κύρια προβλήματα είναι η λήψη ενός γλωσσικά και επιστημολογικά υπερφορτισμένου (και, άρα, εξασθενημένου, ή και άχρηστου) βασικού όρου, του «σημείου», και η εξειδικευτική χρήση του στην περίπτωση της τεχνικής των δημοτικών τραγουδιών: το επαναληπτικό βάρος της παρουσίας του όρου αυτού σε όλες τις κατηγορίες της ταξινόμησης είναι καταλυτικό, και η σύγχυση επιτείνεται και από το καινούριο νόημα που δίνεται σε άλλους όρους, π.χ. «αλλόμορφα», σ. 115 κ.ε. 'Άλλα προβλήματα του κεφ.: Τα παραδείγματα δεν ανήκουν πάντοτε σε δημοτικά τραγούδια (π.χ. *Ερωτόκριτος*, *Χρονικόν του Μορέως*, σ. 98-99, 119): η ποικιλία των όρων συσκοτίζει, δεν αποτρέπει όμως τον αναγνωστικό παραλληλισμό ή και την ταύτιση των «γλωσσικών» ορίων της «φόρμουλας» με τα λιτότερα (και σαφέστερα) όρια της «ρηματικής» (μορφολογικής) αρχής της «λειτουργίας» (= ενέργειας: πρβ. σ. 101: λειτουργία της εμφάνισης, ή του οπτικού εντοπισμού, κ.ο.κ., 103: «συνταγματική δομή: χαιρετισμός / κλητική προσφώνηση, καλωσόρισμα / αντιφώνηση» — που θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί και ως ζεύγος λειτουργιών: χαιρετισμός — ανταπόκριση στον χαιρετισμό—, 106: «κοινό νόημα των σημείων»: «κατόπτευση — αναγνώριση», 107: «ρηματική δομή», «ρηματική έκφραση»: (προσ)ευχή — ανταπόκριση στην (προσ)ευχή, 107: «υποκείμενο της δράσης» — γιατί όχι «πρόσωπο-ρόλος»;—, 113: «αφηγηματική ενότητα»: μοιραίος προσανατολισμός φονικού οργάνου): ο συγγρ. επιστρέφει —νόμιμα, πιστεύω— από άλλο δρόμο στη μορφολογική ανάλυση, με μόνη τη διαφορά ότι εδώ δεν μελετά τόσο τη μονοτονία των σταθερών (των «λειτουργιών») όσο την πολυχρωμία των μεταβλητών.

Ειδικότερες παρατηρήσεις: η «αρχαιτυπική» εμφάνιση του φονέα που δεν έχει άλλη επιλογή δεν θα έπρεπε, ίσως, να αναζητείται μόνο στην αρχαιοελληνική τραγωδία (σ. 114 σημ. 1) αλλά στις ανάλογες διεθνείς λαϊκές διηγήσεις (πρβ. παραμυθικό τύπο AT 934, κ.ά.): είναι περιττό, μέσα από τη συζήτηση για τα «αλλόμορφα», να αναβιώνει το παλιό φάντασμα της συζήτησης για τους θεμιτούς ή αθέμιτους στίχους (τα «ισοδύναμα μοτίβα») της παλαιότερης κριτικής (σ. 122): στη σ. 126 εμφανίζεται μία, ακόμη, χρήση του παρατενωμένου επιθέτου «τυπικός» («τυπικά ζεύγη ομοιοκατάληκτων λέξεων» = «couples - clichés»), ενώ γονιμότερο θα ήταν να εξεταστεί αν και γιατί παρόμοια ζεύγη λειτουργούν γενικότερα, με τον τρόπο που περιγράφεται, σε ολόκληρη την ποίηση (και την «προσωπική») της εποχής.

Στο σύντομο 6ο κεφ. εξηγούνται πειστικά οι λόγοι της επιλογής του συγγρ. να παρουσιάσει και να συζητήσει διεξοδικότερα τις θέσεις του Στ. Κυριακίδη και του S. Baud-Bovy για την τεχνική των δημοτικών τραγουδιών. Ορθά, επίσης, κρίνονται αυστηρά οι νεότερες προσπάθειες των K. Ρωμαίου, R. Beaton.

Πάντως, αν και ο συγγρ. δηλώνει με σαφήνεια τα όρια της διερεύνησής του (σ. 137), δεν θα ήταν ανώφελο να χρησιμοποιήσει και ευαίσθητες σχετικές παλαιότερες παρατηρήσεις κριτικών ή μελετητών των δημοτικών τραγουδιών, όπως π.χ. του Παλαμά, εφόσον μάλιστα η αναδρομή του φτάνει και ως τα χρόνια του Ν. Γ. Πολίτη.

Το ανεπτυγμένο 7ο κεφ. είναι, όπως και το 5ο, από τα αξιολογότερα μέρη του βιβλίου. Μελετάται μια σειρά «σχημάτων λόγου», που κατατάσσονται τόσο κάτω από γνωστή («παραλληλισμός») όσο και κάτω από νέα ορολογία («τριμερή

και τετραμερή χνάρια», («ίχνη φόρμουλας»). Πλούσια σε έκταση παραδείγματα από κείμενα πλασιώνουν τη θεωρητική πραγμάτευση. Από την προσπάθεια αυτή προκύπτουν σημαντικά στοιχεία για τη διάκριση (περιγραφή, ταξινόμηση) και την κατανόηση των «σχημάτων».

Ωστόσο, δεν αποφεύγονται και εδώ κάποιες ασάφειες ή παλινδρομήσεις της ορολογίας, ενώ παρατηρούνται μερικές ελλείψεις, και η έκθεση είναι κάπως κουραστική για τον αναγνώστη. Το γενικό θετικό αποτέλεσμα μειώνεται από τις διακυμάνσεις της ορολογίας (θα μπορούσαν να συζητούνται σε υποσημειώσεις, αλλά η διαρκής εμφάνισή τους στο κυρίως κείμενο δεν βοηθά την απρόσκοπτη ανάγνωση): «χνάρι» — «ίχνος» — «αποτύπωμα», «τριμερή» — «τρίκωλα» (ο συγγρ. είναι κλασικός φιλόλογος, αλλά και η νεοελληνική αισθητική του λόγου έχει τους περιορισμούς της), «τύπος» — «καλούπι» — «σχέδιο» αναρωτιέται κανείς γιατί πρέπει να αποκλειστεί από μίαν εργασία όπως αυτή η διερεύνηση «γενετικών ή εξελικτικών σχέσεων» ανάμεσα στα «σχήματα» που εξετάζονται (σ. 165): το σχήμα του «παραλληλισμού» διευρύνεται τόσο, ώστε να κινδυνεύει να χάσει την ταξινομική του αξία, και δεν εξηγείται γιατί κάθε αφηγηματικός στίχος με δύο ρηματικά σύνολα (και μάλιστα, κάποτε, σε ασύνδετο: *Διγ.* Ε 1132: Καί άναπηδῶ έκ τήν κλίνην μου, πηδῶ ἔξω τῆς τέντας, σ. 160) πρέπει οπωσδήποτε να χαρακτηρίζεται έτσι: στη βιβλιογραφία για τον «παραλληλισμό» (σ. 158 σημ. 1) δεν παρατίθενται ελληνικές μελέτες (π.χ. η διατριβή του Β. Λαμπρόπουλου), ενώ στα παραδείγματα του Jakobson θα μπορούσαν να προστεθούν και άλλα από πρωιμότερα νεοελληνικά δημοτικά τραγούδια, όπως το «'Ασπρη ξανθή πανέμοστη...», κ.ά.

Η εργασία σφραγίζεται με το σύντομο μέρος «Σύνοψη και Επίλογος», που ανακεφαλαιώνει πολύ κατατοπιστικά την πορεία της πραγμάτευσης και τα κύρια πορίσματά της. Ανεξάρτητα από τις αναγνωστικές επιφυλάξεις, πρέπει να αναγνωριστεί ότι ο μεγάλος μεθοδολογικός μόχθος, η αναλυτική προσπάθεια περιγραφής και η νηφάλια αυτογνωσία του συγγρ. (που δεν διστάζει, άλλωστε, να σημειώνει και τις προσωπικές του απορίες ή τις υποθέσεις του) κατοπτρίζονται συνθετικά στο συμπερασματικό αυτό επιστέγασμα. Ο αναγνώστης, πάντως, ελπίζει ότι ένας τουλάχιστον από τους καταληκτικούς δισταγμούς του συγγρ. (σ. 194: «αν το δημοτικό τραγούδι αποτελεί πράγματι παραδοσιακό σύστημα επικοινωνίας») θα οδηγήσει τον ερευνητή και στη μελέτη του ειδολογικού προσδιορισμού των δημοτικών τραγουδιών και της σχέσης τους με άλλα είδη.

Στη γενική εικόνα που παρέχει αυτός ο επίλογος θα μπορούσε κανείς να προσθέσει αρκετές ειδικές παρατηρήσεις και προτάσεις: περιορίζομαι να τις συνοψίσω σε τρεις, που θα ήταν χρήσιμο να ληφθούν υπόψη για μίαν ευρύτερη συζήτηση, ή, ενδεχομένως, σε μια νέα επεξεργασία του βιβλίου: 1) θα ήταν προτιμότερη η απλοποίηση της ορολογίας και η επιλογή όρων που δεν θα είναι εύκολο να συγχέονται με γενικότερους στο περιεχόμενο όρους ή με όρους που έχουν ήδη άλλο νόημα σε άλλους επιστημονικούς κλάδους (π.χ. «σημεία», «βοηθήματα», «σχήματα λόγου», «χνάρια», κ.ά., σ. 190-193). 2) Θα ήταν γονιμότερο, δίπλα, ή σε αντικατάσταση μερικών από τις θεωρητικές και πρακτικές πηγές του βιβλίου, να λαμβάνονταν υπόψη και νεότερες εργασίες βυζαντινολόγων και νεοελληνιστών για την κατασκευαστική τεχνική (στιχουργία, «λογότυποι») και την προφορική σύνθεση-διάδοση της («προσωπικής») μεσαιωνικής και νεοελληνικής δημόδους λογοτεχνίας (M. Jeffreys, H. Eideneier, W. F. Bakker, A. F. van Gemert, κ.ά.). 3) Θα φτάναμε σε ασφαλέστερα συμπεράσματα, αν η συγκέντρωση και η επεξεργασία των κειμένων των δημοτικών τραγουδιών γινόταν με σύγχρονα μηχανογραφικά μέσα, και αν ήταν δυνατό να διαθέτουμε, πριν από την ταξινόμηση σε κατηγορίες, τα ενδιάμεσα

εργαλεία των λεξιλογικών πινάκων (στο μεταξύ, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, πέρα από την ανεπαρκή, και επιστημονικά επισφαλέστατη προεργασία —Φ. Γκικόπουλος—, οι λίγοι διαθέσιμοι τέτοιοι πίνακες και κονκορντάντσες για τα λογοτεχνικά δημώδη κείμενα της περιόδου 12ος αι. κ.ε. (D. Philippides, κ.ά.).

Το «*Επίμετρο*» του βιβλίου συνεκδίδει τρία μικρότερα, και ανεξάρτητα, μελετήματα του συγгр., που αποσυνδέονται από τη συνθετική ανάπτυξη της κυρίως εργασίας, αλλά δεν είναι αλλότρια προς την προβληματική της.

Το πρώτο («*Η μελέτη των επικών παραδόσεων της μεσαιωνικής Γαλλίας και της Κεντρικής Ασίας*», σ. 197-200) συμπληρώνει, ως έναν βαθμό, το θεωρητικό συγκριτικό υλικό της κυρίως εργασίας (που περιοριζόταν κυρίως στο αρχαιοελληνικό έπος, στη νεοελληνική δημώδη λογοτεχνία και στα νεότερα σερβοκρατικά επικά-αφηγηματικά τραγούδια). Ο πληροφοριακός στόχος του μελετήματος επιτυγχάνεται με την αξιοποίηση εκτεταμένης σχετικής βιβλιογραφίας.

Πολύ εγγύτερα στα ζητήματα κατασκευαστικής τεχνικής των δημοτικών τραγουδιών είναι το δεύτερο μελέτημα («*Η αρχή της τριαδικότητας*», σ. 201-208), που προσπαθεί να διευκρινίσει τη σχέση ανάμεσα στο «τριμερές χνάρι» (7ο κεφ.) και στον λεγόμενο «νόμο των τριών» ή «νόμο του αριθμού τρία» στη λαϊκή διήγηση και σε άλλους τομείς. Το μελέτημα δίνει πολύ χρήσιμα στοιχεία και επιτρέπει μιαν ορθή τοποθέτηση του ζητήματος, μέσα και από την εποπτεία της διεθνούς βιβλιογραφίας (όπου θα πρόσθετε κανείς και την πρόσφατη βιβλιογραφία του άρθρου του M. Lüthi, «Drei, Dreizahl», στην *Enzyklopädie des Märchens*, τ. 3, Berlin-New York 1981, στ. 851-868).

Εξαιρετικά εύστοχη, τέλος, ήταν η ιδέα του συγгр. να αναδημοσιεύσει, σε συντομευμένη μορφή, ως τρίτο μέρος του «Επίμετρου», μιαν από τις καλύτερες εργασίες του («*Πρόταση για μια συνοπτική έκδοση δημοτικών τραγουδιών*», σ. 211-219· συνοδεύεται από πτυσσόμενο πεντάπτυχο). Εδώ συζητούνται σύντομα οι δύο κύριες προηγούμενες μέθοδοι έκδοσης νεοελληνικών δημοτικών τραγουδιών («φιλολογική» [του Ν. Γ. Πολίτη], «λαογραφική» [αντίστοιχη των «κατά κώδικα» εκδόσεων της δημώδους λογοτεχνίας]) και προτείνεται μια τρίτη μέθοδος, η «συνοπτική», δηλαδή η «συνέκδοση των παραλλαγών [ενός δημοτικού τραγουδιού] με τρόπο που να διευθετεί [σε οριζόντιο και κάθετο άξονα] τις θεματικές [τους] ενότητες». Εκτίθενται τα πλεονεκτήματα και οι δυσκολίες της μεθόδου και δίνονται δύο δείγματα «συνοπτικής» έκδοσης (τραγούδια: «Ένας αετός περήφανος», «Χρυσός αετός»).

Το μελέτημα ανοίγει, ασφαλώς, καινούριο δρόμο στην εκδοτική των δημοτικών τραγουδιών και, ίσως, και άλλων κειμένων. Παρόλο που διάφοροι τύποι «συνοπτικών» εκδόσεων έχουν δοκιμαστεί και άλλου, με άλλη όμως διάταξη (π.χ. *Διηνής*, έκδ. E. Trapp, *Ιστορία του Βελισαρίου*, έκδ. W. F. Bakker - A. F. van Gemert), φαίνεται ότι στην περίπτωση των σύντομων, τουλάχιστον, δημοτικών τραγουδιών η μέθοδος του συγгр. (ή η δυνατή παραπληρωματική της, με αντιστροφή του οριζόντιου-κάθετου άξονα) είναι η πρακτικότερη, και αυτή που επιτρέπει καλύτερα τη διάκριση συγγενών τραγουδιών και τη μορφολογική σύγκριση παραλλαγών του ίδιου τραγουδιού. Πρέπει πάντως, τώρα, να συζητηθεί και η επίσης γόνιμη «φιλολογική» μέθοδος που προτείνει ο G. Saunier, σε πρόσφατο εξαιρετικό μελέτημά του (περ. *Μνήμων* 12, 1989, 67-88).

Το βιβλίο συμπληρώνεται με «*Επιλογή βιβλιογραφίας*» (σ. 221-229) και με «*Πίνακα Προσώπων και Πραγμάτων*» (σ. 231-236, όπου και οι ελληνικοί και ξενόγλωσσοι όροι που απαντούν στον τόμο).

Ειδικότερες παρατηρήσεις: Αν και στη σ. 19 δηλώνεται ότι η ορθογραφία των κειμένων των δημοτικών τραγουδιών «προσαρμόζεται στο σύστημα που ακολουθούμε σήμερα», στην πράξη σημειώνονται ορισμένες παρεκκλίσεις, ή έχουν ξεφύγει ορισμένες παραδρομές. Έτσι, χρειάζεται να γίνουν οι εξής διορθώσεις: γρ.: Τό: «Ποῦ (σ. 50, 52), ποδαράκια ν-του... χεράκια ν-του (σ. 50-51· και *passim*, γρ.: γι-ἀδελφή ν-τ', μάνα ν-τως κτλ.), μάνα τση (σ. 104· και *passim*, γρ.: τση αντί τζη), στὸν οὐρανόν... στὸ χέριν (σ. 117), ἀντάριασάνε (σ. 125), καβαλάροι (σ. 132· και *passim*, γρ.: καβαλάρης, καβαλικεύω), ἐκελάηδει (σ. 151· πρβ. και σ. 163), κοιμόμουνα (σ. 164), Κωνσταντίνος (σ. 170), πετροκότουφας (σ. 172). Τυπογραφικά λάθη, ή παραδρομές: γρ.: αίσθανθῆ (σ. 37²), "Ότι οἱ κανόνες (;) (σ. 40²⁰), τῆς ἰσοδυναμίας (σ. 40²⁵), ὁ σκοπὸς (σ. 41⁵), μὲ τὸν ὁποῖο τὰ γλωσσικά στοιχεῖα (σ. 42²⁴), ὀλόκληρο (σ. 47²⁹), τοῦ κλέφτη (σ. 50¹⁴), τὸ κεφάλι, (σ. 51¹²), μολονότι, (σ. 55²⁷), ὁ ἀργὸς χρόνος (σ. 63²²), τῆς ποιητικῆς (σ. 92²²), βραχίονα τὸ 'δεσεν (σ. 98²⁶), 171_β (σ. 98²⁸), γιά [οἰξεία] τ' ὄρος (σ. 161¹²), Escorial (σ. 166³³), πουλάκια (σ. 182¹⁶), Grégoire (σ. 226³¹).

Συμπερασματικά: Το βιβλίο *Για μια ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού* του Γ. Μ. Σηφάκη προσεγγίζει με πολύ σοβαρό και, συχνά, πρωτοποριακό τρόπο ορισμένα από τα ζητήματα ποιητικής των νεοελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Παρά τις δυνατές βελτιώσεις (διαυγέστερη διατύπωση της ορολογίας, χρήση πρόσθετης βιβλιογραφίας, επέκταση της έρευνας και σε άλλα ζητήματα «ποιητικής»), αποτελεί μιαν ιδιαίτερα σημαντική συμβολή στην επιστημονική μας βιβλιογραφία. Η αξία του βιβλίου θα τονιστεί ακόμη περισσότερο, αν το περιεχόμενό του συζητηθεί από περισσότερους ερευνητές και οι αρχές του εφαρμοστούν ευρύτερα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών, Ι. Γιάννη Ψυχάρη και Αργύρη Εφταλιώτη αλληλογραφία. 716 γράμματα (1890-1923). Επιμέλεια: Σ τ α μ. Κ. Κ α ρ α τ ζ ά - Ε ρ α τ. Γ. Κ α ψ ω μ έ ν ο υ και Ερευνητικής Ομάδας, Τόμος Α': Κείμενα, Ιωάννινα 1988, σελ. λα' + 748 και 8 φωτογραφίες επιστολών. (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Φιλοσοφική Σχολή - Τομέας μεσαιων. και νέας ελληνικής φιλολογίας - «Νεοελληνικές έρευνες», αρ. 6 - Εποπτεία: Ερατ. Γ. Καψωμένου).

Σε απόσταση τριών χρόνων από την έκδοση του δεύτερου τόμου (βλ. σχετικά *Ελληνικά*, 37, 1986, 215-219) ακολουθεί ο πρώτος τόμος της σειράς *Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών*, και ολοκληρώνεται έτσι η δημοσίευση του υλικού που ο καθηγητής Σταμάτης Καρατζάς είχε εντοπίσει πριν σαράντα χρόνια στα αρχεία του Γιάννη Ψυχάρη και του Πέτρου Βλαστού.

Η συνεισφορά αυτής της εργασίας στη γνώση του νεοελληνικού πολιτισμού

είναι πρωτεύουσας σημασίας. Πρόκειται για 716 γράμματα (1890-1923) που προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για τη βιογραφία των αλληλογράφων, το λογοτεχνικό και κριτικό τους έργο και προπαντός τη δραστηριότητά τους στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος —έτσι ώστε δεν φαίνεται καθόλου υπερβολική η παρατήρηση του καθηγητή Καρατζά ότι, με βάση τα νέα αυτά δεδομένα, «η ιστορία του δημοτικισμού [...] θα πρέπει να ξαναγραφεί από την αρχή» (σ. ιβ'). Όχι μικρότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα γράμματα αυτά —και ιδιαίτερα τα 622 γράμματα του Ψυχάρη που αποτελούν το κύριο σώμα του βιβλίου— αν λάβει κανείς υπόψη του τον κάπως περίεργο προορισμό τους. Πρόκειται για ιδιωτικά, και κάποτε πολύ ιδιωτικά, γράμματα: σε σημείο που οι ίδιοι οι εκδότες αναρωτιούνται για τις «πιθανές επιφυλάξεις που θα μπορούσε να δημιουργήσει η εκφραστική ελευθεριότητα του Ψυχάρη και κάποιες ασκήσεις βωμολοχικού περιεχομένου που περιέχονται στις επιστολές» (σ. ιη'). Κι όμως ο Ψυχάρης (βλ. ιδιαίτερα το γράμμα 141) δηλώνει επανειλημμένα την πρόθεση να δημοσιευτούν τα κείμενα αυτά. Μάλιστα ο ίδιος είχε αρχίσει την ταξινόμηση των επιστολών με βάση την ημερομηνία αποστολής και είχε ορίσει ακόμα και τον τίτλο του τόμου που σκόπευε να δημοσιεύσει (*Αργύρη Εφταλιώτη και Ψυχάρη Αλληλογραφία*). Αυτό το γεγονός όχι μόνο καθιστά προβληματική στη συγκεκριμένη περίπτωση την παραδοσιακή διαίρεση ανάμεσα σε «ιδιωτική» και «δημόσια» αλληλογραφία, αλλά μας κάνει να αναρωτηθούμε για την ιδεολογική σημασία που αποκτά στον Ψυχάρη η ρομαντική έννοια της «ειλικρίνειας», έννοια που κατέχει μια κεντρική θέση στη σκέψη του δημοτικισμού. Για τον Ψυχάρη η ειλικρίνεια, η αγνότητα, η «φυσικάδα» έχουν νόημα μόνο εφόσον γίνονται αντικείμενο δημόσιας επίδειξης (γράμμα 152: «'Εγώ σύστημα ἔχω γυμνοὶ νὰ πᾶμε στοὺς κατοπινοὺς καὶ γυμνοὺς νὰ μᾶς δοῦνε, κατὰ πῶς εἴμαστε»): η ίδια η γραφή έχει αξία μόνο εφόσον είναι τυπωμένη (γράμμα 38: «Δὲν ἀξίζει νὰ γράφῃ κανεὶς καὶ νὰ μὴν τυπῶνῃ»). Φαντάζομαι ότι όποιος ασχολείται με την ψυχανάλυση της λογοτεχνίας θα είχε να πει κάτι σχετικά με αυτήν την έμμομη γοητεία που η γραπτή και τυπωμένη λέξη ασκεί πάνω στον πιο φανατικό υπερασπιστή της προφορικής λαϊκής λαλιάς.

Αλλά δεν μπορούμε να αντιμετωπίσουμε εδώ τα πολλαπλά προβλήματα που θέτουν αυτά τα γράμματα στην ιστορική έρευνα και στη λογοτεχνική κριτική. Περιμένοντας την έκδοση των σχολίων που θα περιλάβουν «μαζί με το γραμματολογικό, πραγματολογικό και φιλολογικό σχολιασμό, και την κωδικολογική περιγραφή των επιστολών» (σ. κδ'), θα περιοριστώ σε κάποιες μικρές παρατηρήσεις που αφορούν τον προσδιορισμό και την εφαρμογή των εκδοτικών κριτηρίων.

Όπως δηλώνεται στην Εισαγωγή, η δημοσίευση γίνεται με βάση τη μεταγραφή (1947) του καθηγητή Καρατζά, αφού δε στάθηκε δυνατή μια νέα αυτοψία του υλικού που βρίσκεται σήμερα (μετά από αρκετές περιπέτειες) στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (τμήμα Μπενάκη). Οι εκδότες ακολουθούν τις αρχές της «διπλωματικής» έκδοσης και επομένως αποβλέπουν στο να διατηρήσουν, με εξαίρεση κάποιες ιδιομορφίες γραφής δευτερεύουσας σημασίας, την ακριβή εικόνα του κειμένου (ορθογραφία, στίξη, υπογραμμίσεις λέξεων, βραχυγραφίες κλπ.).

Το υπόμνημα παρέχει τις απαραίτητες πληροφορίες σχετικά με τις αυτόγραφες διορθώσεις και προσθαφαιρέσεις των αλληλογράφων και δηλώνει τις ενδεχόμενες επεμβάσεις των εκδοτών σε περίπτωση φανερών λαθών και παραδρομών. Ωστόσο, πλάι σ' αυτά τα κριτήρια, που οπωσδήποτε ανταποκρίνονται στους καθιερωμένους σκοπούς μιας διπλωματικής έκδοσης, το υπόμνημα έχει και τον πρόσθετο σκοπό να σκιαγραφήσει κατά κάποιον τρόπο μια εικόνα του ορθογραφικού συστήματος των αλληλογράφων. Ακριβέστερα: «τόσο το ορθογραφικό σύστημα των δύο αλληλογράφων, με τις ιδιοτυπίες του καθενός, όσο και η τάση εξέλιξής του —που είναι ενδιαφέρον να μελετηθούν συστηματικά— προσδιορίζουν σε σημαντικό βαθμό το χαρακτήρα του υπομνήματος» (σ. κε'). Σε γενικές γραμμές δε θα είχε να διαφωνήσει κανείς με αυτή την απόφαση που αποβλέπει στο να πλουτίσει το υπόμνημα με μια επιπρόσθετη χρησιμότητα. Δε φαίνονται όμως εξίσου πειστικά τα συγκεκριμένα κριτήρια που ακολουθήθηκαν ως προς την πραγματοποίηση του σκοπού αυτού, κριτήρια που εκτίθενται στη σ. καστ' της Εισαγωγής:

[...] θεωρήθηκε αναγκαίο να επισημαίνονται στο κριτικό υπόμνημα (με sic) οι ακραίες ιδιορρυθμίες των αλληλογράφων, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν τυπογραφικά λάθη (λ.χ. 'Αθήνα, χυμιά, ώστόσο, τ'Αστν, πιώτερη, δλους δίολου, βάλτο, στὸ στέλνω κτο.). Για λόγους οικονομίας αυτό γίνεται στην πρώτη εμφάνιση κάθε τέτοιου στοιχείου, ενώ στη συνέχεια αποσιωπάται, εφόσον η σχετική συνήθεια του επιστολογράφου θεωρείται γνωστή. Με τον ίδιο τρόπο επισημαίνονται στο υπόμνημα οι τυχόν αλλαγές στο ορθογραφικό σύστημα των αλληλογράφων κατά την πρώτη εμφάνισή τους, ώστε να γίνεται «ορατή» η εξέλιξη του ορθογραφικού τους συστήματος. Ανάλογα αντιμετωπίζονται (με sic στο υπόμνημα) και οι περιστασιακές παρεκκλίσεις από το σύστημα (λ.χ. ήταν αντί είταν που είναι ο κανόνας, άνθρωπος αντί ἄθρωπος, καμμιά αντί καμιά, αυτός αντί ἄφτός, δίγημα αντί δήγημα, Πάλης αντί Πάλλης, ἄν ταιριάζει αντί ἄν ταιριάζη κλπ.). Διορθώνονται τα αυταπόδεικτα λάθη γραφής (λ.χ. γὼ, ἀγώρασα, πάλλη αντί Πάλλη, κι' αντί κ' πριν από /ε/, /ι/ ή κι πριν από /α/, /ο/, /υ/), σύμφωνα με το ορθογραφικό σύστημα των αλληλογράφων [...].

Μια πρώτη δυσκολία προέρχεται από το ότι οι εκδότες επισημαίνουν με τον ίδιο τρόπο (μνεία στην πρώτη εμφάνιση) τόσο την ορθογραφική νόρμα των επιστολογράφων (που συνήθως αντιφάσκει με την κοινή νεοελληνική νόρμα) όσο και την παράβασή της (παράβαση που συνήθως συμπίπτει με τον κοινό κανόνα) —πράγμα που δημιουργεί σε ορισμένες περιπτώσεις αρκετή σύγχυση. Έτσι π.χ. βρίσκουμε είτε «Γεννάρη sic» (14.2)¹ είτε «Γενάρη sic» (572.1): και χρειάζεται κάποιος κόπος για να καταλάβουμε ότι «Γεννάρη sic» αναφέρεται στην πρώτη εμφάνιση μιας ιδιορρυθμίας, ενώ «Γενάρη sic» δηλώνει την παρέκκλιση από αυτήν την ιδιορρυθμία. Μια άλλη, μεγαλύτερη, δυσκολία προέρχεται από το γεγονός ότι συχνά είναι προβληματικό να ορίσει κανείς με τρόπο μονοσήμαντο τη διαχωρι-

1. Παραπέμπω στο υπόμνημα με δύο αριθμούς: ο πρώτος δηλώνει την επιστολή, ενώ ο δεύτερος αναφέρεται στην εσωτερική αρίθμηση του υπομνήματος (π.χ. 3.9). Όσο για τις παραπομπές στο κείμενο, μετά τον αριθμό της επιστολής ακολουθεί η ένδειξη της παραγράφου (π.χ. 199, παρ. 1).

στική γραμμή ανάμεσα σε «ακραίες ιδιορρυθμίες», «τυχόν αλλαγές», «περιστασιακές παρεκκλίσεις» και «αλάθη γραφής». Έτσι εξηγούνται προφανώς ορισμένες ασυνέπειες των εκδοτών που βρίσκονται στην κάθε άλλο παρά ζηλευτή θέση να αποφασίσουν με μια καθαρή τομή τη φύση ενός ορισμένου τύπου. Ο παρακάτω κατάλογος προσφέρει ένα δειγματολόγιο των διαφόρων περιπτώσεων και επίσης προτείνει, παρεμπιπτόντως, κάποιες διαφορετικές λύσεις.

3.9 *πιώτερη* sic: 107.3 *πιώτερες* sic. Αντίθετα από το κριτήριο που προσδιορίστηκε στην Εισαγωγή (μνεία μόνο στην πρώτη εμφάνιση), το ίδιο φαινόμενο επισημαίνεται δυο φορές: αλλά τότε γιατί να μη σημειωθούν και άλλες περιπτώσεις όπως π.χ. *πιώτερο* (318, παρ. 5);

10.3 *χυμιά* sic: 30.6 *χημεία*: *χυμεία* Ψ. Η διαφορετική συμπεριφορά δεν μου φαίνεται δικαιολογημένη.

14.14 *βάλ'τις*: *βάλτις* Ψ: αλλά 48.4 *Βγάλην* sic (όμως στο κείμενο η γραφή είναι *Βγάλην*). Πρβ. σχετικά και παρακάτω: 48.3.

16.4 *Ακουλουθοῦμε* sic: αλλά *Ἀκουλουθοῦμε* στο κείμενο.

30.10 *Strasbourg*: *Strasbourg* Ψ: αλλά η μορφή *Strasbourg* δεν υπάρχει: *Strasbourg* είναι η γαλλική και απολύτως νόμιμη μορφή.

48.3 *χόσ'την*: *χόσ την* Ψ (πρβ. 598.3 *χέσ'τους*: *χέσ τους* Ψ): αλλά 586.3 *στείλ του* sic.

67.3 *νέτα σέτα*: *νέττα σέττα* Ψ: αλλά 148.4 *φέττα* sic.

75.7 *άλάκερο* sic: η ένδειξη οφείλεται προφανώς στο κριτήριο της «πρώτης εμφάνισης»: όμως η μορφή εμφανίζεται και σε προηγούμενες επιστολές (π.χ. 12, παρ. 2).

93.1 *Πασσαγιάνη* sic: αλλά η γραφή εμφανίζεται ήδη στο 44, παρ. 1 και αποσιωπάται στο υπόμνημα.

95.1 *Guarion* sic: αλλά *Gouarion* στο κείμενο.

106.4 *Κηφισιά*: *Κηφισιά* Ψ: αλλά 179.9 και 275.2 *Κηφισιά* sic.

107.4 *Diehl, Etude*: *Diehl Etude* Ψ: στα γαλλικά όμως ο τόνος στα κεφαλαία δεν είναι υποχρεωτικός.

124.2 *σὲ σᾶς*. *Ἐκεῖ κάτω*: *σὲ σᾶς, ἐκεῖ κάτω*, Ψ: η διόρθωση καθιστά σχεδόν ακατανόητο ένα κείμενο που δεν παρουσιάζει κανένα πρόβλημα (απὸ γνώριζα [τὸ σπιτάκι σου ἐκείνο τοῦ Μαρίνὲ Crescent] σάν ἐρχόμεστα, ἀπὸ μακριά, γιατί βρισκότανε κοντὰ στὸ πρασινοβαμμένο τὸ σπῖτι καὶ σὲ σᾶς, ἐκεῖ κάτω, μὲ τὰ συστήματά σας τὰ ἐγγλέζικα, τᾶχετε ὅλα παρόμοια τὸ ἓνα μὲ τᾶλλο τὰ σπιτάκια σας).

141.4 *Σὰ γυρίσω*: *Σα γυρίσω* Ψ: αλλά στη φωτογραφία της αυτόγραφης επιστολής που προσφέρεται στο τέλος του τόμου ο τόνος είναι πολύ καθαρός.

164.1 *Ἀχ!* sic: 164.3 *ἄχ!* sic: αλλά 240.2 *Ἄχ!*: *Ἀχ!* Ψ.

172.5 *δὲ τοῦ μέλει* sic: αλλά *δὲν τοῦ μέλει* στο κείμενο.

192.3 κ.ε. και 217.3: οι εκδότες σβήνουν τόνους και πνεύματα από τα κεφαλαία γράμματα: αλλοῦ όμως τ' αφήνουν (256, παρ. 1: 436, παρ. 4).

199.1, 253.1, 261.1, 326.1: οι εκδότες επισημαίνουν στο υπόμνημα «*Ἀλωνάρη* sic» και αναρωτιέται κανείς γιατί δεν το σημειώνουν πάντα ή, καλύτερα, γιατί δεν το σημειώνουν μόνο στην πρώτη εμφάνιση, σύμφωνα με το κριτήριο που ορίστηκε στην Εισαγωγή. Αλλά η σύγχυση γίνεται ακόμα πιο μεγάλη διότι μια φορά βρίσκουμε και «*Ἀλωνάρη* sic» (333.2) και μια άλλη βρίσκουμε αντίθετα «*Ἀλωνάρης*: *άλωνάρης* Ψ» (76.4).

220, παρ. 5 *Lyddell*: έπρεπε να διορθωθεί (Liddel.: *Lyddell* Ψ).

248.1 *Θεριστηῖ*: *θεριστή* Ψ: αλλά 327.1, 328.1, 552.2, 553.3, 554.1, 556.1 *θεριστή* sic.

262.5 *μπόρεια* (ἢ *μπόρειε*; ἀμφίβολο): αλλά ήταν βέβαια προτιμότερη η γραφή *μπόρειε* («Δὲν μπόρειε νὰ βασταχτῆ»).

264.1 *πολὴν καιρὸ* sic: αλλά 594.1 *πολὸς*: *πολὴς* Ψ.

268.1 και 366.3 *pāne* sic· όμως αλλού (π.χ. 273, παρ. 2) η ίδια γραφή δεν επισημαίνεται στο υπόμνημα.

295, παρ. 8 *ἀγιάτρρευτα*· λείπει στο υπόμνημα η σχετική ένδειξη (πρβ. 319,2, 345.2).

346.9 *Schumberger* sic· κατά κανόνα όμως οι εκδότες διορθώνουν πάντα τα λάθη στα κύρια ονόματα.

377α, παρ. 4 *Σιαπανίδη*· όμως αλλού (πρβ. πίνακα ονομάτων) *Σιαμπανίδης*. Το υπόμνημα δεν καταγράφει την αμφιταλάντευση αυτή.

413, παρ. 1 *αὔριο*· λείπει η σχετική ένδειξη στο υπόμνημα.

443.1 *Χατζιδάκη* sic· αλλά η γραφή αυτή (αντί *Χατζηδάκης*) εμφανίζεται και σε προηγούμενα γράμματα (πρβ. πίνακα ονομάτων) χωρίς να σημειωθεί στο υπόμνημα.

624.1 και 625.2· οι εκδότες διατηρούν το μικρό γράμμα, αλλά σε όλες τις αντίστοιχες περιπτώσεις το διορθώνουν σε κεφαλαίο.

657.1 *κομάτι* sic· αλλά 697.1 *κομμάτι*: *κομάτι* E.

Όπως είπα παραπάνω, μερικές από τις ασυνέπειες που διαπιστώθηκαν οφείλονται προφανώς στη δυσκολία να προσδιορίσει κανείς το ορθογραφικό σύστημα των αλληλογράφων, και ιδιαίτερα του Ψυχάρη —σύστημα που είναι αρκετά ελαστικό (βλ. π.χ. όσα λέει ο ίδιος στο γράμμα 34: «Κι ἄλλο ἓνα μ' ἄρέσει πολύ, νὰ μὴ λέμε ὅλοι μας τοὺς ἴδιους τύπους, μάλιστα κάποτες καὶ νὰλλάζουμε»). Μια ακριβής περιγραφή της ορθογραφίας θα ήταν βέβαια επιθυμητή. Όμως νομίζω ότι μια τέτοια περιγραφή δεν μπορεί να γίνει μέσα στα στενά όρια ενός κριτικού υπομνήματος: η κατάλληλη θέση της βρίσκεται, όπως συμβαίνει παραδοσιακά σε κάθε κριτική ή διπλωματική έκδοση, σε ειδικό κεφάλαιο της εισαγωγής ή των σχολίων.

Μια τελευταία παρατήρηση αφορά τους τίτλους έργων που «τυπώνονται με πλάγια στοιχεία για λόγους αναγνωσιμότητας και κατανόησης» (σ. κστ'). Αυτή η απόφαση ήταν ίσως αναπόφευκτη· όμως δημιουργεί κάποιο πρόβλημα επειδή κάποτε ο Ψυχάρης παίζει με τα ονόματα των τίτλων σα να επρόκειτο για πραγματικά πρόσωπα —και βέβαια η χρήση των πλάγιων στοιχείων παραμορφώνει ή εξουδετερώνει αυτό το λεπτό τέχνασμα (π.χ. γράμμα 314: «Λοιπὸν τη δεφτέρα, μὰ ἴσως καὶ τὴν τρίτη - φέβγει ἀπὸ δῶ, ἀναχωρεῖ - ἀναχωρεῖ ὁ σιὸρ Γουανάκος»). Πρόκειται για ἓνα σχῆμα που η κλασική ρητορική ονομάζει «μετάληψιν» (*transumptio*) και που αποβλέπει στο να συγχέει, με κωμικά εν γένει αποτελέσματα, το επίπεδο της πραγματικότητας μ' εκείνο της αφηγηματικής σύμβασης. Ο Ψυχάρης το εκμεταλλεύεται συχνά και με ιδιαίτερη ένταση (ἓνα παράδειγμα από το γράμμα 9: «Μὴ θυμῶνης, μὴ μαλλῶνης· μιὰ στιγμή καιρό, νὰ τελειώσω τὸ παραμῦθι. Δὲ θάργῃση. Σκότωσα πιά τὸ κορίτσι· πάει ἡ Λέλα καὶ πάει. Στάσου λιγάκι νὰ σκοτώσω καὶ τὸν Πάλμο. Μισοχαντακώθηκε· γρήγορα θὰ ξεψυχήση. Πρέπει ἔπειτα νὰ τὰ μεταφράσω καὶ γαλλικά»). Και ίσως είναι ακριβώς η εσκεμμένη σύγχυση την οποία παράγει το ρητορικό αυτό σχῆμα, που εξηγεί το ότι οι εκδότες δεν χρησιμοποιούν κάποτε με συνέπεια τα πλάγια στοιχεία (7, παρ. 2 «Ὁ Θωμᾶς γρήγορα θὰ γυρίση πίσω στὸν μπαμπά του»· 23, παρ. 10 «Εἶναι σωστά ὅσα παρατηρεῖς για τὸνειρό μου καὶ θὰ τὰ σιάξω ὄλα»· 186, παρ. 2 «Κοραῖ διαβάξω για τὸν τζιτζικα»· 289, παρ. 2 «μὲ ῥωτούσανε τί βιβλία νὰ διαβάσουνε. Τοὺς εἶπα πῶς θὰ τοὺς δώσω δυὸ ὄνειρα»).

Τα τυπογραφικά λάθη είναι σχετικά λίγα, αν αναλογιστεί κανείς τον τεράστιο όγκο του βιβλίου. Παραλείποντας περιπτώσεις δευτερεύουσας σημασίας, περιορίζομαι να σημειώσω: 73.1 (το υπόμνημα δεν έχει ανταπόκριση στο κείμενο, όπου προφανώς έπεσε κάτι)· 429.1 και 569.5 (ο αριθμός παραπομπής του υπομνήματος έπεσε ή μετατέθηκε στο κείμενο)· στα γράμματα 66 (55) και 67 (54) οι αριθμοί μέσα σε παρένθεση αντιστράφηκαν· στις πρώτες γραμμές του Συσχετικού Πίνακα (σ. 728) πρέπει να διορθωθεί 623 (αντί 622) και 624 (αντί 623). Το πιο οδυνηρό τυπογραφικό λάθος βρίσκεται στη σ. 745 όπου έπεσε ένα ολόκληρο κομμάτι του πίνακα ονομάτων (από τον Max Nordau και πέρα), πράγμα που περιορίζει σημαντικά τη χρησιμότητα του πίνακα αυτού. Γι' αυτόν το λόγο δε θα ήταν ίσως άστοχο να ξανατυπωθούν οι Πίνακες στον τόμο των σχολίων που ετοιμάζεται· με την ευκαιρία θα μπορούσαν να διορθωθούν και κάποιες μικρές, αλλά ενοχλητικές, παραδρομές (π.χ. σ. 736 λείπει η ένδειξη για τα άρθρα του Εμπειρικού που αναφέρονται στο γράμμα 443· σ. 737 Croiset, *Histoire de la Littérature* [sic] *grecque*· σ. 741 «Ερνάνης, 166»: δεν πρόκειται για πραγματικό πρόσωπο αλλά για τον τίτλο του έργου του Hugo).

Università di Padova

MASSIMO PERI

Χρήστου Παπάζογλου, Παρατονισμένη μουσική. Μελέτη για τον Καρυωτάκη, Αθήνα 1988, «Κέδρος», σελ. 245.

Μέσα στη γενική πενία των νεοελληνικών μετρικών σπουδών, ένα βιβλίο που ασχολείται με τη μετρική είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτο. Μάλιστα το συγκεκριμένο βιβλίο, διδακτορική διατριβή του νεοελληνιστή Χρ. Παπάζογλου που διδάσκει στο Παρίσι, επιχειρεί κάτι αρκετά πρωτότυπο στη νεοελληνική φιλολογία: προσπαθεί να ερμηνεύσει το ποιητικό έργο του Καρυωτάκη με βάση την περιγραφή και ανάλυση των μορφικών, και ειδικότερα των μετρικών χαρακτηριστικών του. Η άποψη του συγγρ. είναι ότι οι μετρικές παραβάσεις στον Καρυωτάκη είναι ηθελημένες και ότι αυτή η τακτική της προγραμματισμένης παρέκκλισης από τον κανόνα αποτελεί ένα κλειδί ανάγνωσης ολόκληρου του έργου του, καθώς βρίσκεται σε τέλεια ανταπόκριση με το περιεχόμενό του. Αυτή η υπόθεση εργασίας λαμβάνει ως προϋπόθεσή της το ότι «Καμιά μετρική μελέτη και, γενικότερα, καμιά καλολογική μελέτη δεν μπορεί να βοηθήσει την κριτική, αν δεν καταλήγει σε κάποια αισθητική άποψη» (σ. 140). Επομένως, σύμφωνα με τον συγγρ., η προσέγγιση των μετρικών φαινομένων δεν αποσκοπεί μόνο στην αναγνώριση και περιγραφή τους, γιατί η περιγραφή είναι απλώς η αφετηρία που οδηγεί από τα μετρικά φαινόμενα προς τη γενική θεώρηση και την αισθητική αποτίμηση του έργου. Ο τίτλος «Παρατονισμένη μουσική» συνοψίζει τη βασική θέση του βιβλίου, αν και η μεταφορική χρήση του όρου «μουσική» στη θέση του κυριολεκτικού «μετρική» είναι κάπως παράδοξη, αν σκεφτούμε ότι το βιβλίο

ασχολείται σχεδόν αποκλειστικά με τη μετρική.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δυο μεγάλα μέρη, των οποίων προηγούνται το «Αντί Προλόγου» και τα «Προκαταρκτικά». Στο «Αντί Προλόγου» ο συγγρ. εκθέτει σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο (ο Καρυωτάκης και εγώ), την πορεία σύνθεσης του βιβλίου ως μια προσωπική ιστορία πολύχρονης (προβληματικής) συμβίωσής του με τον εξεταζόμενο ποιητή. Πρέπει να ληφθεί υπόψη η σημείωση του συγγρ. (σ. 15) ότι η μορφή της εργασίας του, που βλέπει το φως της δημοσιότητας στον τόμο που εξετάζουμε, έλαβε την οριστική διαμόρφωσή της στην περίοδο 1981-1983. Αυτό εξηγεί γιατί μνημονεύονται στο «Αντί Προλόγου» και δεν λαμβάνονται υπόψη στο κυρίως σώμα του βιβλίου ορισμένες μελέτες για τον Καρυωτάκη που παρουσιάστηκαν τα τελευταία χρόνια. Στα «Προκαταρκτικά» ορίζεται ως σκοπός του βιβλίου η εξέταση τριών θεμάτων: (α) η βιογραφία του Καρυωτάκη —οι ψυχικές και κοινωνικές καταβολές του, (β) το έργο του από την άποψη του περιεχομένου και (γ) το έργο του από την άποψη της μορφής. Γίνεται αμέσως φανερό ότι η κύρια συμβολή του συγγρ. επικεντρώνεται στο τρίτο θέμα.

Το «Πρώτο μέρος» του βιβλίου διαιρείται με βάση τους όρους εξέτασης που έθεσαν τα «Προκαταρκτικά». Στα «Λίγα βιογραφικά» συνοψίζονται τα κύρια στοιχεία της βιογραφίας του Καρυωτάκη. Ο συγγρ. λαμβάνει υπόψη του το μεγαλύτερο μέρος της σχετικής καρυωτακικής βιβλιογραφίας. Το βιογραφικό αυτό τμήμα, τμήμα κατά βάση βιβλιογραφικής αποθησαύρισης, θα μπορούσε να λείπει. Την παρουσία του τη δικαιολογεί κυρίως η πρόθεση να επισημανθούν οι ψυχικοί και κοινωνικοί όροι της ζωής του Καρυωτάκη που, κατά τον συγγρ., αποτελούν και όρους της ποιητικής δημιουργίας του. Στη δεύτερη ενότητα του πρώτου μέρους εξετάζεται «Το έργο». Η εξέτασή του κατανέμεται σε δυο ενότητες: (α) «Το περιεχόμενο». Βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι ο Καρυωτάκης «με το έργο του εξαντλητικά διερευνά και την κοινωνική υπόσταση της ποίησης και τους κοινωνικούς όρους της ύπαρξής της» (σ. 43). Γι' αυτό η εξέταση του περιεχομένου λαμβάνει ως αποκλειστικό γνώμονα τις σχέσεις του Καρυωτάκη με το κοινωνικό περιβάλλον της εποχής του και διαπιστώνει την πορεία που γνωρίζουν οι σχέσεις αυτές από την αρχική δυσaréσκεια και εναντίωση ως την τελική ρήξη και σύγκρουση. Η ποίηση του Καρυωτάκη είναι «η ιστόρηση της συντριβής πάνω στα κοινωνικά τείχη» (σ. 45). Κατά το συγγρ. ο Καρυωτάκης αντιπροσωπεύει το σημείο κορύφωσης στη σύγκρουση ποιητή και κοινωνίας και συνάμα ένα σημείο απελευθέρωσης: μετά τον Καρυωτάκη γίνεται κτήμα της ποιητικής συνείδησης ότι έχει παρέλθει οριστικά ο καιρός που ο ποιητής ήταν ο «αγγελιοφόρος των θεών» και ότι ο ποιητής σήμερα είναι ο δράστης της πεισματικής αντίστασης του μεμονωμένου ατόμου απέναντι στο κοινωνικό σύνολο. Σε μεγάλο βαθμό η ανακάλυψη αυτή οφείλεται στον Καρυωτάκη και αυτό εξηγεί γιατί «ζει εξακολουθητικά ανάμεσά μας» (σ. 49). (β) «Η μορφή». Η εξέταση της μορφής της καρυωτακικής ποίησης επιβεβαιώνει τη σχέση σύγκρουσης ποιητή-κοινωνίας που διαπιστώθηκε από την εξέταση του περιεχομένου. Κύριο χαρακτηριστικό της γλώσσας του Καρυωτάκη είναι η ανομοιογένεια του γλωσσικού υλικού με την παράλληλη χρήση στοιχείων της καθαρεύουσας

και της δημοτικής, «ένα είδος γλωσσικού αμοραλισμού» (σ. 66) που προκύπτει από την προσπάθεια του Καρυωτάκη «να νομιμοποιήσει αισθητικά την ψυχική και κοινωνική ανάγκη ενός ανθρώπου να γράφει τη γλώσσα που καλώς ή κακώς τού έλαχε να μιλάει» (σ. 69). Τελικό συμπέρασμα της μετρικής εξέτασης είναι ότι η γενική εντύπωση μιας ακαδημαϊκής μετρικής τάξης διαψεύδεται γρήγορα, αφού εύκολα διαπιστώνουμε «μέσα σε μια γενική ευφωνία, την αίσθηση μιας παραφωνίας» (σ. 103). Το κύριο αυτό χαρακτηριστικό της καρυωτακικής μετρικής στάσης, «η προμελετημένη παραφωνία, ο παράταιρος ήχος» (σ. 63), επισημαίνεται κατ'επανάληψη. Η τακτική της μεθοδευμένης μετρικής παράβασης εξυπηρετεί την αργή αλλά σταθερή υπονόμηση του παραδοσιακού θεσμοθετημένου μετρικού οργανισμού και αντανακλά στο περιεχόμενο της καρυωτακικής ποίησης: η κοινωνική ασφυξία που μαρτυρείται στο περιεχόμενο (και παραπέρα στη ζωή του ανθρώπου) και που ως διαφυγή της βρίσκει την κοινωνική καταγγελία, συνοδεύεται από την αδυναμία της πλήρους έκφρασης μέσα στα παραδοσιακά σχήματα: η αδυναμία αυτή υπερβαίνεται με την αθέτηση της γλωσσικής ορθοδοξίας και την παραβίαση της μετρικής νόρμας. Ο συγγρ., προϋποθέτοντας ότι για την ποίηση του Καρυωτάκη ισχύει η εξίσωση «(παραδοσιακή) ποιητική μορφή = (κατεστημένη) κοινωνική δομή» (σ. 84), συμπεραίνει ότι η τακτική γλωσσικής και κυρίως μετρικής απόκλισης είναι μια παρήγορη (για τους σύγχρονους ανθρώπους που αισθάνονται όπως ο Κ.) στάση αντίστασης στην κοινωνική καταπίεση. Ο Καρυωτάκης με τις μετρικές επιλογές του δεν ανανεώνει τον νεοελληνικό στίχο, αλλά εκφράζει καίρια την πίεση που ασκείται στο εσωτερικό της παραδοσιακής φόρμας του.

Μετά το σύντομο «Ιντερμέδιο», όπου εξετάζονται δυο ποιήματα σχετικά με τον κοινωνικό ρόλο της ποίησης και του ποιητή στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, το *Δελφική Εορτή* και το *Μικρή ασυμφωνία εις Α μείζον*, ακολουθεί το «Δεύτερο μέρος» του βιβλίου, που είναι και «Επίμετρο» στο πρώτο. Το δεύτερο αυτό μέρος έχει αποδεικτικό χαρακτήρα σε σχέση με τις απόψεις που παρουσιάζονται συνοπτικά στο πρώτο. Τα τρία πρώτα μέρη («Ευφωνία και ήχοι παράταιροι», «Η γραμματική ορθοδοξία και οι ποιητικές αποκλίσεις», «Γλωσσικές παραφωνίες») καταθέτουν υλικό αναφορικά με τη γλωσσική ανορθοδοξία της ποίησης του Καρυωτάκη. Τα υπόλοιπα πέντε μέρη, που είναι και τα σημαντικότερα του βιβλίου, πραγματεύονται το ζήτημα των μετρικών χαρακτηριστικών. Καταρχήν («Ο ιαμβικός ρυθμός και στίχος») διαπιστώνεται ότι σχεδόν αποκλειστικός ρυθμός των ποιημάτων του Καρυωτάκη είναι ο πιο συνηθισμένος ρυθμός της νεοελληνικής ποίησης, ο ιαμβικός, και στη συνέχεια («Το καλούπι του στροφικού συστήματος») διαπιστώνεται η άψογη εξωτερική αρμονία των στροφικών συστημάτων. Η κοινοτοπία της σχεδόν αποκλειστικής χρήσης του ιαμβικού ρυθμού και η αυστηρότητα του στροφικού σχήματος βαθμιαία αλλοιώνονται, αν ληφθούν υπόψη οι επιμέρους μετρικές μορφές: πέρα από την ιδιαίτερα πυκνή παρουσία της ομοιοκαταληξίας, που διασφαλίζει την αυστηρότητα του μετρικού πλαισίου, η «ασυνήθιστη» τομή και ο «υπερβολικός» διασκελισμός αποτελούν την πρώτη ρήξη στη μετρική κανονικότητα («Η αρματωσιά της ομοιοκαταληξίας και τα

πετάγματα της τομής και του διασκελισμού»). Στο κεφάλαιο των «Μετρικών παραφωνιών» εξετάζονται ορισμένα ακόμη φαινόμενα κρίσης της μετρικής τάξης: η συνίζηση-χασμωδία, οι περιπτώσεις μετρικής ατονίας, οι παρατονισμοί και οι ετερόρρυθμες παρενθέσεις. Τέλος, στο κεφάλαιο «Η αρτιότητα της φόρμας και η περιττότητα των ρωγμών» παρουσιάζονται και σχολιάζονται οκτώ περιπτώσεις στις οποίες ο Καρυωτάκης επιχειρεί όχι απλώς την εσωτερική υπονόμηση του παραδοσιακού μέτρου αλλά την ανατροπή του. Κυρίως αυτές οι απομονωμένες απόπειρες ανατροπής επιβεβαιώνουν, κατά τον συγγρ., τη βασική άποψη του: η εξάσκηση έντονων πιέσεων στο εσωτερικό της μετρικής μορφής, φανερώνει μια ασταθή ισορροπία ανάμεσα σε ένα μετρικό πλαίσιο που αντιστέκεται με δυσκολία και σε μια εσωτερική ρυθμική τάση που τείνει να το ανατρέψει. Το βιβλίο κλείνει με τον χρήσιμο «Πίνακα εξεταζομένων ποιημάτων» και τον «Πίνακα ονομάτων».

Ο τρόπος οργάνωσης του βιβλίου παρουσιάζει κάποιο πρόβλημα: το «Δεύτερο μέρος», που φέρει τον αμήχανο υπότιτλο «Επίμετρο» και εκθέτει τη μετρική ανάλυση του καρυωτακικού έργου, έπρεπε μάλλον να ενσωματωθεί στο κυρίως σώμα, και τα συμπεράσματα για τη γλώσσα και το μέτρο, που παρουσιάζονται στο «Πρώτο μέρος», να ακολουθήσουν. Πρέπει ακόμα να σημειώσουμε ότι η θεωρητική θέση στην οποία στηρίζεται η περιγραφή και η ερμηνεία των μετρικών φαινομένων και οι διευκρινίσεις γύρω από την ορολογία που χρησιμοποιεί ο συγγρ. εκτίθενται περιθωριακά και μόνο σε δύο σημειώσεις (σ. 233-236), ενώ, κατά τη γνώμη μου, το σχετικό τμήμα έπρεπε οπωσδήποτε να ενταχθεί στο κυρίως σώμα. Θεωρητική βάση του συγγρ. είναι η *Νεοελληνική μετρική* του Θρ. Σταύρου: η κύρια αντίρρησή μου στην επιλογή αυτή αφορά το γεγονός ότι ο Σταύρου δεν παρουσιάζει μια ολοκληρωμένη άποψη γύρω από τα θεωρητικά ζητήματα της μετρικής, επομένως είναι αμφιλεγόμενο αν, στην περίπτωση του, μπορούμε να μιλήσουμε για θεωρητικό έργο. Επιπλέον όμως, πέρα από επιμέρους αντιρρήσεις (π.χ. στο βιβλίο που εξετάζουμε παραμένουν συγκεχυμένες και ασαφείς οι αναφορές στη φύση και τη χρήση του μετρικού τόνου και στην τομή, ακριβώς επειδή αυτές οι μετρικές μορφές δεν εξετάζονται επαρκώς από τον Σταύρου), μου φαίνεται μεθοδολογικά εσφαλμένη η πλήρης αποδοχή της μεθόδου του Σταύρου («Αυτό κάνει ο Θρ. Σταύρου: αυτόν ακολουθούμε κι εμείς», σ. 234), με βάση την άποψη ότι το μετρικό αυτό εγχειρίδιο είναι «αναντικατάστατο» (σ. 233) και ότι όλες αδιακρίτως «οι μοντέρνες γλωσσολογικές ή σημειολογικές αναγνώσεις γίνονται σαν τα ποιητικά κείμενα [...] να μην ήταν γραμμένα σε στίχους» (σ. 234) — άποψη που μου φαίνεται αρκετά περίεργη. Πρέπει πάντως να επισημανθεί η υπόδειγματική και αξιόπαινη συνέπεια με την οποία ακολουθείται, κατά την παρουσίαση των μετρικών φαινομένων, ότι έχει γίνει δεκτό ως μέθοδος περιγραφής κι ανάλυσης.

Αλλά, ανεξάρτητα από τις επιλογές του συγγρ., στη μετρική ανάλυσή του διαπιστώνονται παραλείψεις. Η σημαντικότερη είναι ότι στις οκτώ «απόπειρες εναντίον της αρτιότητας της φόρμας» (σ. 174) μπορούμε να προσθέσουμε μια ακόμα, η οποία θα έπρεπε, νομίζω, να θεωρηθεί σημαντικότερη από τις

περιπτώσεις 1 και 2 που αναφέρει ο συγγρ.: στο ποίημα *Δέντρα μου...* ο τελευταίος στίχος *όταν θα μ' έχετε κι εσείς / ακόμη προσπεράσει* είναι δεκαπεντασύλλαβος, ενώ με βάση το στροφικό σύστημα που ακολουθεί το τρίστροφο αυτό ποίημα (ο πρώτος και ο τρίτος στίχος είναι δεκαπεντασύλλαβοι, ο δεύτερος και ο τέταρτος ενδεκασύλλαβοι), ο τελευταίος στίχος έπρεπε να είναι ενδεκασύλλαβος.

Ίσως ο συγγρ. έπρεπε να προχωρήσει, με δεδομένη την επιμελή μετρική ανάγνωση του έργου του Καρυωτάκη, στην παρουσίαση κάποιων στατιστικών στοιχείων (συχνότητα χρήσης των διαφόρων ρυθμών, συχνότητα εμφάνισης των μετρικών μορφών κλπ.). Κάτι τέτοιο όμως δεν γίνεται, με τη δικαιολογία ότι «Θα ήταν, βέβαια, τρομερά κουραστικό, στα πλαίσια αυτών των σελίδων, να επιχειρήσουμε μια πλήρη μορφική ανάλυση του έργου του Καρυωτάκη» (σ. 103).

Όσον αφορά την ερμηνεία της μετρικής στάσης του Καρυωτάκη πρέπει να διατυπώσω μια βασική επιφύλαξη: είναι ιδιαίτερα γραμμική και απόλυτη η σύνδεση των μετρικών αποκλίσεων με το θεματικό περιεχόμενο της καρυωτακικής ποίησης. Χωρίς βέβαια να μπορούμε να αρνηθούμε ότι υπάρχει κάποια ανταπόκριση ανάμεσα στα μετρικά χαρακτηριστικά ενός ποιητικού έργου και το περιεχόμενό του, είναι υπερβολικό να προϋποθέτουμε έναν σταθερό και κυρίως επιδιωκόμενο σύνδεσμο μέτρου και περιεχομένου. Είναι ιδιαίτερη η επιμονή του συγγρ. στο να τονίζει την προμελέτη των μετρικών επιλογών· π.χ.: «μια, δυο ή περισσότερες 'παραφωνίες' είναι πάντα απαραίτητες, εμφανώς παρούσες, επιμελώς προετοιμασμένες» (σ. 72)· ή «οι μετρικές [...] παραφωνίες [...] αποφεύγονται με τον ίδιο συνειδητό και επιμελή τρόπο με τον οποίον αλλού, οι ίδιες, επιδιώκονται» (ό.π.). Επίσης είναι συχνά τα συμπεράσματα του τύπου: «ο διασκελισμός επιβεβαιώνει αμέσως και ρητώς το μάταιο της ευχής» (σ. 148)· ή «Υπογραμμίζεται έτσι και μετρικά η πικρή ειρωνεία της διήγησης» (σ. 172)· ή «Η αντιστοιχία μεταξύ [μετρικής] μορφής και νοήματος δύσκολα θα μπορούσε να ήταν πιο εύγλωττη» (σ. 172) (βλ. επίσης σ. 125, 130, 154). Γίνεται τώρα σαφές ότι η μετρική ανάγνωση του συγγρ. δέχεται τις μετρικές μορφές ως εξωτερικά και δίχως αυτονομία στοιχεία της οργάνωσης του ποιητικού κειμένου τα οποία, κατά κάποιο τρόπο, οφείλουν να 'υπογραμμίσουν', να 'τονίσουν' το περιεχόμενο. Την εκτίμηση αυτή, που οι αρχές της βρίσκονται στον Σταύρου, θα μπορούσαν κατά τη γνώμη μου εύκολα να την αμφισβητήσουν πολλές περιπτώσεις όπου οι μετρικές μορφές (ο διασκελισμός, ο παρατονισμός, η χασμωδία κ.ά.), δεν βρίσκουν καμιά αναγνωρίσιμη ανταπόκριση στο περιεχόμενο. Ακόμα, αφού ο συγγρ. επισημαίνει την τάση των μετρικών παραβιάσεων, επειδή εφαρμόζεται συνειδητά και βρίσκει ανταπόκριση στο περιεχόμενο, θα έπρεπε να υποθέσουμε ότι και οι περιπτώσεις μετρικής ομαλότητας, που δεν λείπουν στον Καρυωτάκη, είναι εξίσου συνειδητές και επίσης 'εκφράζουν' το περιεχόμενο. Π.χ. μέσα στην τόσο παραβιασμένη μετρική τάξη της καρυωτακικής ποίησης, δεν θα έπρεπε να περάσει απαρατήρητο, ως μετρικά αδιάφορο, το ποίημα *Κι αν έσβησε σαν ίσκιος*, για το λόγο ότι και οι δεκαεπτά ενδεκασύλλαβοί του εμφανίζουν το τονικό σχήμα: 2η, 6η, 10η συλλαβή τονισμένες.

Η κύρια υπόθεση του συγγρ. ότι η τάση μετρικών αποκλίσεων του Καρυωτάκη (η παρατονισμένη μουσική του) αντανακλά στη ρήξη ποιητή-κοινωνίας μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι στους ποιητές και στους καιρούς εκείνους, στους οποίους υπήρχε ακόμη στέρεος και λειτουργικός ο σύνδεσμος ποιητή-κόσμου ή η ποίηση αναφερόταν σε μια συλλογική κατάσταση (π.χ. το έθνος), η μετρική πλευρά του ποιητικού έργου παρουσίαζε μια υποδειγματική κανονικότητα, μια τέλεια ανταπόκριση ανάμεσα στο περιεχόμενο και τη μορφή, ως έκφραση της ενότητας ποιητή-κόσμου. Ο συγγρ. αναφέρει χαρακτηριστικά τη διατήρηση της ενότητας ανθρώπου-φύσης και ποιητή-έθνους στον Σολωμό (σ. 62-63): η ενότητα αυτή εκφράζεται γενικά στους πριν από τον Καρυωτάκη ποιητές και στη δημοτική ποίηση με την «ολοκλήρωση του νοήματος της ζωής με τρόπο αισθητικό μέσα στον στίχο» (σ. 61). Αλλά ο αισθητικός αυτός τρόπος, με δεδομένη την αδιατάρακτη ακόμα ενότητα, αντανακλά και σε μια ομαλή μετρική τάξη; Αυτό, κατά τη γνώμη μου, κάθε άλλο παρά συμβαίνει —και ο Σολωμός είναι ένα ενδεικτικό παράδειγμα. Εξάλλου ο ίδιος ο συγγρ. αναφέρει συχνά (σ. 73, 146, 163, 167) ότι οι μετρικές παραβιάσεις που εξετάζει στον Καρυωτάκη εμφανίστηκαν ήδη πριν, και συγκεκριμένα στον Παλαμά. Η αναφορά στον Παλαμά δεν είναι τυχαία, αφού, ως γνωστόν, διαθέτουμε τη μετρική μονογραφία του Λίνου Πολίτη για τον Παλαμά. Αφού λοιπόν είναι γνωστό ότι τα στοιχεία των μετρικών παραβιάσεων που ο συγγρ. εξετάζει στον Καρυωτάκη προϋπάρχουν, το κέντρο της έρευνάς του μετατίθεται στη διαφορετική σχέση που εγκαινιάζει το έργο του Καρυωτάκη ανάμεσα στις μετρικές αποκλίσεις και το περιεχόμενο: ενώ στην προγενέστερη και σύγχρονη του Καρυωτάκη νεοελληνική στιχουργία οι μετρικές παραβιάσεις ήταν «συνηθισμένα και θεμιτά» μέσα για να «εξοικονομείται, με τρόπο φυσικό, ο ρυθμός» (σ. 158) και άσχετα από το περιεχόμενο, στον Καρυωτάκη, για πρώτη φορά, είναι φαινόμενα εσωτερικής διαταραχής του ρυθμού και καίριας έκφρασης του περιεχομένου. Αλλά αυτή ακριβώς η διερεύνηση του βαθμού και της ποιότητας της καρυωτακικής παρέκκλισης από τη μετρική νόρμα μένει ατεκμηρίωτη, γιατί ο συγγρ. δεν λαμβάνει υπόψη του ένα ευρύτερο πεδίο αναφοράς και συγκρίσεων: τουλάχιστον τους άλλους ποιητές της «γενιάς» του '20· για τη σχέση αυτών των ποιητών με τον Καρυωτάκη ο συγγρ. υποστηρίζει ότι «σ' αυτούς τα ίδια θέματα και τα ίδια συναισθήματα μένουν σχεδόν πάντα στην επιφάνεια. Η σύγκρουση με τον κόσμο δεν βαθαίνει [...] η αντίθεσή τους με τον κοινωνικό περίγυρο εκδηλώνεται το πολύ πολύ σαν καημός ή σαν έλλειψη ικανοποίησης» (σ. 50-51). Επομένως, αν σ' αυτούς η σύγκρουση ποιητή-κόσμου δεν «βαθαίνει», δεν παρουσιάζεται και ο ανάλογος τρόπος ανατροπής της παραδοσιακής μετρικής τάξης που εμφανίζεται στον Καρυωτάκη. Αυτό όμως συμβαίνει αληθινά; Αυτή η βασική υπόθεση μένει αδιερεύνητη. Η επιλογή του συγγρ. ότι «προκειμένου να δειχθούν οι ιδιαιτερότητες της προσωπιάς [του Κ.] σε σχέση με τον κανόνα που έχει διαμορφωθεί από τους προγενέστερους και συγχρόνους του ποιητές, οι συγκρίσεις γίνονται προς το σύνολο των ποιητικών κειμένων που αποτελούν το corpus του αναντικατάστατου εγχειριδίου του Θρ. Σταύρου» (σ. 233), είναι κατά τη γνώμη μου εσφαλμένη,

γιατί το βιβλίο του Σταύρου δεν παρουσιάζει από ιστορική άποψη την πορεία εξέλιξης του νεοελληνικού στίχου κι ούτε, εξάλλου, λαμβάνει υπόψη του (όπως και τα άλλα νεοελληνικά μετρικά εγχειρίδια) ένα αναγνωρισμένο *corpus* ποιητικών κειμένων.

Γενικά, ο συγгр. επιχείρησε μια αξιόλογη και επιμελημένη προσπάθεια να μελετήσει αναλυτικά τη μετρική στάση του Καρυωτάκη, που αρκετό ενδιαφέρον κίνησε και στο παρελθόν, αλλά που ποτέ δεν μελετήθηκε, όπως τώρα, συστηματικά. Η προσπάθειά του στο επίπεδο της περιγραφής μπορεί να θεωρηθεί επιτυχημένη, γιατί πραγματοποιείται με συνέπεια και προσοχή, και γιατί μας προσφέρει μια ικανοποιητική θεώρηση της μετρικής τεχνικής του Καρυωτάκη. Οι επιφυλάξεις, πάλι, που διατύπωσα ως προς την ερμηνεία των μετρικών φαινομένων δεν αφορούν μόνο το συγκεκριμένο βιβλίο: προκύπτουν από την ελλιπέστατη ερευνητική προεργασία στο χώρο της μετρικής στην Ελλάδα, και κυρίως από την πλήρη απουσία θεωρητικής διευκρίνισης και κατοχύρωσης. Αλλά, από την άποψη αυτή, το βιβλίο που εξετάσαμε μας προσφέρει μια γόνιμη ευκαιρία διαλόγου που καλό θα ήταν να μη μείνει ανεκμετάλλευτη.

Università degli Studi di Padova

ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ

The Karagiozis Heroic Performance in Greek Shadow Theatre. Translation by *Kostas Myrsiades*. Text by *Linda S. Myrsiades*. University Press of New England, Hanover and London 1988, σελ. x + 248.

Το περιεχόμενο του βιβλίου αυτού δεν φαίνεται καθαρά από τον τίτλο του. Το κύριο μέρος του αποτελείται από αγγλικές μεταφράσεις δύο τυπωμένων κειμένων του θεάτρου σκιών, με άφθονα σχόλια: *Ο ήρωας Κατσαντώνης* του Κώστα Μάνου (εκδόθηκε γύρω στα 1930) και *Τα επτά θηρία και ο Καραγκιόζης* του Μάρκου Ξάνθου (1924). Οι μεταφράσεις οφείλονται στον Κ. Μυρσιάδη. Τα επεξηγηματικά κείμενα είναι της Λ. Μυρσιάδη: γενική εισαγωγή για την ιστορία των παραστάσεων του Καραγκιόζη, επιμέρους εισαγωγή για καθένα από τα δύο έργα, και παραρτήματα για τα πρόσωπα, τη σκηνή και τα τυπωμένα κείμενα.

Η Lynda S. Myrsiades είναι από τους ελάχιστους καραγκιοζολόγους του αγγλόφωνου κόσμου, και έχει δημοσιεύσει ένα σεβαστό αριθμό μελετών για το ελληνικό θέατρο σκιών σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά. Σύμφωνα με όσα γράφει η ίδια, μέχρι τώρα μόνο τέσσερα κείμενα του ελληνικού θεάτρου σκιών υπήρχαν σε μετάφραση: ένα στα γαλλικά (από τον Roussel, 1921), δύο στα γερμανικά (από τον H. Jensen, 1954), και ένα στα αγγλικά (*Τα επτά θηρία*, από το ζεύγος Μυρσιάδη, το 1977). Στην πραγματικότητα υπάρχει τώρα και μια πέμπτη μετάφραση: το έργο του Μόλλα *Λίγα απ' όλα* δημοσιεύτηκε σε αγγλική μετάφραση του Rom Gudas στο βιβλίο του ίδιου *The Bitter-Sweet Art* (Αθήνα 1986).

Οι δυο συνεργάτες αυτού του τόμου βρέθηκαν στην ανάγκη να κάνουν δυο κρίσιμες επιλογές: (α) ποιες ιστορίες του Καραγκιόζη να παρουσιάσουν, και (β) από πού να τις καταγράψουν και να τις μεταφράσουν.

Αποφάσισαν να παρουσιάσουν δυο ιστορίες «ηρωικές», τη μια βασισμένη σε ιστορικά γεγονότα, την άλλη σε λαϊκά παραμύθια και θρύλους. Αυτά τα «κλασικά ηρωικά κείμενα», όπως γράφουν, «distinguish the performance as a uniquely Greek expression», εφόσον «the heroic performance was the dominant contribution made by the Greek players to this derivatively Turkish folk form» (σ. vii). Ο *Κατσαντώνης* «provides the most completely developed ideological statement made by the Karagiozis performance», ενώ *Τα επτά θηρία* «most completely expresses the Greek folk culture's sense of its identity» (σ. viii). Το πιο σημαντικό κριτήριο της επιλογής τους είναι δηλαδή η «ελληνικότητά» τους, εφόσον αυτά τα κείμενα εκφράζουν κάποια εθνική συνείδηση. Σ' αυτό το επιχείρημα θα μπορούσαμε να αντιτείνουμε ότι εδώ (και ιδιαίτερα στον *Κατσαντώνη*) η «ελληνικότητα» των παραστάσεων είναι απλώς περισσότερο συνειδητή και ρητή απ' ό,τι είναι σε πολλές άλλες κωμωδίες του Καραγκιόζη.

Το ελληνικό θέατρο σκιών, παρ' όλες τις επιδράσεις που δέχτηκε από τη λόγια παράδοση, παραμένει φαινόμενο ουσιαστικά προφορικό. Ίσως λοιπόν θα προτιμούσαμε να βλέπαμε σ' αυτό το βιβλίο κείμενα που κατέγραψαν οι ίδιοι οι συνεργάτες από αυθεντικές παραστάσεις που παρακολούθησαν. Αντ' αυτού προτίμησαν να χρησιμοποιήσουν κείμενα ήδη τυπωμένα (και «κείμενοποιημένα») που δεν διασώζουν τίποτα από τα εξωκειμενικά φαινόμενα —σκηνικά, κινήσεις, τόνο φωνής, ρυθμό απαγγελίας, μουσική, αντιδράσεις του ακροατηρίου, κλπ.— τα οποία συμβάλλουν σε μια ζωντανή παράσταση. Οι συνεργάτες του βιβλίου, δικαιολογώντας την απόφασή τους αυτή, γράφουν ότι «the printed texts of the early period present a more faithful picture of Karagiozis than even today's performances» (σ. 192). Αλλά μήπως η μόνη «πιστή εικόνα» του Καραγκιόζη δεν είναι ο ίδιος ο ζωντανός Καραγκιόζης;

Προφανώς το ζεύγος Μυρσιάδη θεωρεί τα κείμενα ως μουσειακές επιβιώσεις από προηγούμενες εποχές, και συχνά γράφει για τα κείμενα σαν αυτά να αντικατοπτρίζουν τις λαϊκές αξίες του περασμένου αιώνα, ενώ είναι πιθανότερο ότι εκφράζουν σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις της εποχής στην οποία γράφτηκαν.

Το κείμενο *Τα επτά θηρία* (στο οποίο ο Μεγαλέξαντρος σκοτώνει τους δράκους) βασίζεται σε διάφορα παραμύθια, θρύλους και λαϊκά αναγνώσματα, συμπεριλαμβανομένων και των παραδόσεων και των τραγουδιών σχετικά με τον Αϊ-Γιώργη. Μέχρι τον τραγικό θάνατο της ωραίας τουρκάλας Σερίνης (η οποία πρόκειται να βαφτιστεί και να παντρευτεί τον Αλέξανδρο) και τη συνακόλουθη αυτοκτονία του θρυλικού ήρωα, το κείμενο έχει σχεδόν όλα τα χαρακτηριστικά των γνωστών κωμωδιών του Καραγκιόζη. Είναι ένα κείμενο με βάση γνήσια λαϊκή. Ο *Κατσαντώνης* όμως παρουσιάζει περισσότερα προβλήματα, επειδή προβάλλει ένα ηρωικό και εθνικιστικό ήθος που τον διαφοροποιεί από τις περισσότερες κωμωδίες του θεάτρου σκιών: τα κωμικά στοιχεία είναι ελάχιστα, και ο ίδιος ο Καραγκιόζης δεν εμφανίζεται in propria persona, αλλά αντίθετα

υποδύεται το ρόλο του Κέντρου, ψυχογιού του Μάνθου Οικονόμου (του γραμματέα του Αλή Πασά): σε άλλες παραλλαγές μάλιστα αυτού του δράματος τον ίδιο ρόλο παίζει ο Νιόνιος, ενώ ο Καραγκιόζης δεν εμφανίζεται καθόλου (σ. 214). Το όλο κείμενο έχει έναν εθνικιστικό χαρακτήρα που θα ξενίζει, φοβάμαι, τον αγγλόφωνο αναγνώστη. Η οφειλή της ιστορίας αυτής στη γραπτή παράδοση (ιδίως στο μυθιστόρημα *Κατσαντώνης* του Κ. Ράμφου [1862]) αγνοείται σχεδόν ολοκληρωτικά από τους συγγρ. του βιβλίου.

Η μετάφραση λαϊκών κειμένων είναι εξαιρετικά δύσκολη, γιατί η σημασιολόγησή τους εξαρτάται από τις κοινές δοξασίες, τις κοινές εμπειρίες, την κοινή κοσμοθεωρία της κοινότητας που τα γέννησε. Το πρόβλημα γίνεται ιδιαίτερα οξύ στην περίπτωση του Καραγκιόζη, όπου ο μεταφραστής αντιμετωπίζει τα διάφορα διαλεκτικά στοιχεία και τις γλωσσικές ιδιοτυπίες των προσώπων, καθώς και τα άφθονα λογοπαίγνια που βασίζονται στη φωνητική ομοιότητα ανάμεσα σε ορισμένες λέξεις. Θα έλεγα ότι εδώ *Τα επτά θηρία* λειτουργούν ικανοποιητικά στα αγγλικά λόγω της κωμικής δράσης, ο *Κατσαντώνης* όμως αποτυγχάνει πλήρως λόγω της σοβαροφάνειάς του: η προσπάθεια που κάνει ο καραγκιοζοπαίκτης να προκαλέσει φόβο και έλεος με στομφώδη λόγια της κακής ώρας γίνεται ανυπόφορη στον αγγλόφωνο (καθώς, φαντάζομαι, και στον ελληνόφωνο) αναγνώστη.

Στα παραρτήματα, που περιέχουν λεπτομερείς περιγραφές των προσώπων, των σκηνικών, του τρόπου με τον οποίο φτιάχνονται οι φιγούρες, κλπ., είναι κρίμα που οι εκδότες δεν περιέλαβαν από μια εικόνα για κάθε φιγούρα: η εικονογράφηση του βιβλίου περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην αναπαραγωγή σελίδων από τα τυπωμένα κείμενα και αφισών για τις παραστάσεις.

Η ιστορική εισαγωγή είναι εξαιρετικά αδύνατη: είναι ανοργάνωτη και περιέχει πολλές περιττές επαναλήψεις. Ένα σημαντικό μέρος της αποτελεί συνοπτικό παραφράσεις — με αρκετές παρανοήσεις — των πορισμάτων προηγούμενων μελετητών, ενώ το υπόλοιπο βρήκει από εικασίες και γενικεύσεις που δεν βασίζονται σε βέβαιες μαρτυρίες. Το ύφος είναι σε πολλά σημεία εξαιρετικά σκοτεινό. Παραθέτω μια χαρακτηριστική πρόταση από τη δεύτερη σελίδα: «These heroic texts integrated Romaic or ethnically mixed (heterotropic) popular, cultural attitudes of native Greeks of the Ottoman period, adding an overlay of Hellenic or ethnically singular (homotropic), middle- and upper-class cultural attitudes of foreign Greeks (heterochthons) of the eighteenth and nineteenth centuries». Παρά τα όσα ισχυρίζονται στον πρόλογο (σ. ix), ότι δηλαδή το βιβλίο αυτό απευθύνεται κυρίως σε μη νεοελληνιστές (αλλιώς οι μεταφράσεις των κειμένων δεν θα είχαν κανένα λόγο), οι συγγραφείς δεν δίνουν καμιά εξήγηση για τους όρους «Romaic», «Hellenic», «foreign Greeks», «homotropic» και «heterotropic». Αλλού, εκεί όπου μιλούν για τους Φαναριώτες και τη Ρουμανία κατά τον 18ο αιώνα (σ. 7-8), δεν εξηγούν τι ρόλο έπαιζαν οι Φαναριώτες εκεί, πιθανόν γιατί δεν το ξέρουν ούτε οι ίδιοι.

Η άγνοια των συγγρ. οι οποίοι φιλοδοξούν να δώσουν μια πλήρη ιστορική εικόνα του ιστορικού περιβάλλοντος, γίνεται φανερή από τα χονδροειδή λάθη που

διαπράττουν, ιδίως εκεί όπου μεταφράζουν από ελληνικές πηγές. Έτσι το «τα αρχοντικά των Μπογιάρων» αποδίδεται ως «the Chiefs of Bogiaron» (σ. 7: γρ. «the mansions of the Boyars»), «η περιοχή του Κοσσυφοπεδίου» ως «the area of Kossifopediou» (σ. 197: γρ. «the area of Kossovo»), και «η αυλή των Παραδουνάβιων ηγεμονιών» ως «the court of the Paradunian prince» (σ. 8: γρ. «the court of the Danubian principalities»). Δεν ξέρουν ότι το «Ως πότε παλικάρια» (σ. 52) είναι του Ρήγα. Γράφουν άλλ' αντ' άλλων σχεδόν σε κάθε σελίδα. Πιστεύουν ότι το όνομα Ομορφονιός θα πει «beautiful-voiced» («με όμορφη φωνή») και ότι ο Διονύσιος ήταν «pagan god» (σ. 179). Ταυτίζουν επανειλημμένα τη Λευκάδα με την Κέρκυρα, ενώ, αντίθετα, η Τρίπολη και η Τριπολιτσά παρουσιάζονται ως δυο ξεχωριστές πόλεις. Έχουν ιδιαίτερες δυσκολίες με τα κύρια ονόματα: ο Στίλπων Κυριακίδης αναβαπτίζεται ως «Stilpidon», ο Φαίδων Κουκουλές μετονομάζεται σε «Fedonis Koukoulis», και ο Γιώργος Ιωάννου πάντα εμφανίζεται ως «Ioannos». Ανάμεσα στους άφθονους «μαργαρίτες» ίσως ο πιο ωραίος είναι η εξής αμίμητη απόδοση του περίφημου ρεμπέτικου: «Tonight you make 'bam!' / They see you and take joy in you / as if they see a trolley» (σ. 236).

Τα αγγλικά κείμενα είναι γραμμένα με τόσο αντιεπιστημονικό ύφος και διανθισμένα με τόσα λάθη, που είναι απορίας άξιον πώς ένας πανεπιστημιακός εκδοτικός οίκος ανέλαβε την έκδοση αυτού του βιβλίου. Είναι φανερό ότι, όσον αφορά τους συγγραφείς, παρ' όλο το ελληνικό επίθετό τους, οι νεοελληνικές σπουδές βρίσκονται ακόμα στο στάδιο του «graeca sunt, non leguntur».

University of Oxford

PETER MACKRIDGE

Νικόπολις Α΄. Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984), εκδοτική επιμέλεια Ευάγγ. Χρυσού, Πρέβεζα 1987, σελ. 595.

Από τις 23 ως τις 29 Σεπτεμβρίου 1984 πραγματοποιήθηκε με μεγάλη επιτυχία στην Καστροσυκιά Πρέβεζας, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, το Α΄ Διεθνές Συμπόσιο για τη Νικόπολη. Το Συμπόσιο οργανώθηκε με πρωτοβουλία του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και σε συνεργασία με τη ΙΒ΄ Εφορεία Βυζαντινών-Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και το Δήμο Πρέβεζας.

Τον τόμο των *Πρακτικών* προλογίζει ο καθηγητής Ευάγγ. Χρυσός, ο οποίος είχε την εκδοτική επιμέλεια και, ως γενικός γραμματέας της οργανωτικής επιτροπής, υπήρξε ο κύριος συντελεστής της μεγάλης επιτυχίας που σημείωσε το Συμπόσιο. Στον *Πρόλόγο* του (σ. 7-8) ο Χρυσός τονίζει τη μεγάλη σημασία που έχει η έρευνα της Νικόπολης, η οποία αποτέλεσε κατά την αυτοκρατορική περίοδο «το πολιτικό, οικιστικό και οικονομικό κέντρο της Βορειοδυτικής Ελλάδας» και λειτούργησε ως πραγματική «προθήκη της Ρώμης στην Ανατολή». Στη συνέχεια υπογραμμίζει το μεγάλο διεθνές ενδιαφέρον που συγκέντρωσε το

Συμπόσιο, όπως φαίνεται καθαρά από τη συμμετοχή πολλών αρχαιολόγων, ιστορικών και φιλόλογων· συγκεκριμένα στο Συμπόσιο, όπως σημειώνεται, έλαβαν μέρος 150 συνολικά επιστήμονες και έγιναν 40 ανακοινώσεις ειδικών επιστημόνων (24 ξένων και 16 Ελλήνων).

Στα *Πρακτικά* δημοσιεύονται 29 ανακοινώσεις συνέδρων (18 ξένων και 11 Ελλήνων), τρεις εισηγήσεις για το επιστημονικό «μέλλον» της Νικόπολης και διάφορες προτάσεις σχετικά με τη διάσωση και την έρευνά της· τέλος, ο τόμος κλείνει μ' ένα πλήθος από πίνακες (σ. 423-595). Οι ανακοινώσεις, οι οποίες παρουσιάζονται με συντομία αμέσως πιο κάτω σύμφωνα με τη σειρά δημοσίευσής τους, καλύπτουν χρονικά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή εποχή και θεματικά ένα ευρύτατο επιστημονικό φάσμα, καθώς θίγουν θέματα και προβλήματα της έρευνας που αφορούν την ιστορία, την αρχαιολογία, την επιγραφική, τη νομισματική, την αρχιτεκτονική, την πολεοδομία, τη σιγίλογραφία κλπ.

Ο Σ. Δάκαρης, *Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο*, σ. 11-21, επισημαίνει, βασισμένος κυρίως στα επιγραφικά και νομισματικά δεδομένα, διαφοροποιήσεις στην πολιτική που ακολούθησαν οι Ρωμαίοι στην Ήπειρο μετά την καταστροφή της (167 π.Χ.). Συγκεκριμένα, από τη μελέτη των παραπάνω δεδομένων καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι Ρωμαίοι είχαν δείξει ιδιαίτερη εύνοια απέναντι στους Ηλείους αποίκους των παραλίων της Ηπείρου καθώς και στα Ηπειρωτικά φύλα που κατοικούσαν βόρεια από τον ποταμό Θύαμη (Καλαμά), με την παραχώρηση διαφόρων προνομίων, όπως ήταν η ίδρυση «κοινών», η κοπή νομισμάτων, η εποπτεία ιερών και γιορτών, η ανοικοδόμηση τειχών κ.ά.

Ο Π. Χρυσστόμου, *Νομισματικοί θησαυροί δηναρίων των χρόνων της Δημοκρατίας από το Άκτιο*, σ. 23-56, παρουσιάζει τους καταλόγους δυο νομισματικών θησαυρών που σχετίζονται με την περίφημη ναυμαχία του Ακτίου. Ο πρώτος θησαυρός περιλαμβάνει κυρίως (σε ποσοστό 80% περίπου) δηνάρια από υποτιμημένες σειρές που έκοψαν (32-31 π.Χ.) ο Αντώνιος και η Κλεοπάτρα για την πληρωμή των μισθοφόρων στρατιωτών τους. Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στον τόπο ανεύρεσής του, δηλαδή στο ακρωτήριο του Ακτίου, θα πρέπει να τοποθετηθεί το στρατόπεδο που έστησαν ο Αντώνιος και η Κλεοπάτρα πριν από τη μοιραία ναυμαχία. Ο δεύτερος θησαυρός, που περιλαμβάνει ανάμεσα στα άλλα νομίσματα και 122 δηνάρια, βρέθηκε στον παραλιακό οικισμό του Παντοκράτορα Πρέβεζας, δηλαδή στη θαλάσσια περιοχή όπου βυθίστηκαν τα περισσότερα πλοία του δεξιού κέρατος του στόλου, του οποίου επικεφαλής ήταν ο Αντώνιος. Ο θησαυρός ανήκε ίσως στις οικονομίες κάποιου μισθοφόρου του.

Ο Μ. Paschalis, *Virgil's Actium-Nicopolis*, σ. 57-69, αναλύει το επεισόδιο της Αινειάδας που αναφέρεται στη διέλευση του Αινεία από το Άκτιο, όπου αναγνωρίζει αλληγορικά στοιχεία που συνδέονται με κατοπινά γνωστά ιστορικά γεγονότα των χρόνων του Αυγούστου. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι η γαλήνη που επικρατεί στο Άκτιο του Βιργίλιου προοιωνίζει την *pax Augusta*· οι γιορτές που τέλεσαν οι Τρώες στο Άκτιο προς τιμή των θεών τους (*pietas*) θυμίζει τις γιορτές που έγιναν αργότερα από τον Αύγουστο στο Άκτιο και τη Νικόπολη μετά την περίφημη ναυμαχία, όπως απεικονίζονται αυτές στην ασπίδα· ενώ η

ανάθεση της ασπίδας του Άβαντα προοιωνίζει την ήττα των Ελλήνων (της Κλεοπάτρας) στο Άκτιο. Τέλος, η αναφερόμενη από τον Βιργίλιο *parva urbs* φαίνεται πως δεν ήταν άλλη από την κατοπινή Νικόπολη.

Ο Ν. Purcell, *The Nicopolitan Synoecism and Roman Urban Policy*, σ. 71-90, εξετάζει, στα πλαίσια της ρωμαϊκής αστικής πολιτικής, το πρόβλημα που αφορά την ίδρυση («συνοικισμό»), την πληθυσμιακή σύνθεση και το νομικό status της Νικόπολης. Μελετώντας μια σειρά παράλληλων παραδειγμάτων από πόλεις του ιταλικού και ελληνικού χώρου (Φίλιπποι, Πάτρα κ.ά.), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Νικόπολη ήταν μια πόλη με ελληνικό χαρακτήρα, στην οποία όμως ο Αύγουστος είχε εγκαταστήσει και Ρωμαίους αποίκους για το λόγο αυτό ορισμένες πηγές τη μνημονεύουν ως *colonia*. Έτσι, σύμφωνα με την άποψη του Purcell, επρόκειτο στην πραγματικότητα για μια πόλη με μικτό (ελληνικό και ρωμαϊκό) χαρακτήρα, δηλαδή μια «διπλή κοινότητα» (*civitas libera* και *colonia*).

Ο αείμνηστος Ε. Kirsten, *The Origins of the First Inhabitants of Nicopolis*, σ. 91-97, διερευνά το πρόβλημα της προέλευσης των πρώτων κατοίκων της Νικόπολης με βάση τα δεδομένα της φιλολογικής παράδοσης και των αρχαιολογικών και ιστοριογεωγραφικών ερευνών. Από την ανάλυση των σχετικών φιλολογικών πηγών (Στράβωνα, Πausανία, Πτολεμαίο) οδηγείται στο συμπέρασμα ότι πιο αξιόπιστος για τη μελέτη του προβλήματος θα πρέπει να θεωρηθεί ο κατάλογος πόλεων των ρωμαϊκών επαρχιών Αχαΐας και Ηπείρου που μας διέσωσε ο Πτολεμαίος. Όσο για τα υπόλοιπα δεδομένα, τονίζει την ιδιαίτερη σημασία που έχουν για το πρόβλημα του «συνοικισμού» της Νικόπολης τα λείψανα αρχαίων (προρωμαϊκών) οχυρώσεων από διάφορες πόλεις και φρούρια της Νότιας Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας κι αυτό, γιατί οι κάτοικοί τους που έλαβαν μέρος στον παραπάνω «συνοικισμό» εγκατέλειψαν τον τόπο τους χωρίς να γκρεμίσουν τα τείχη.

Ο J. E. Jones, *Cities of Victory-Patterns and Parallels*, σ. 99-108, πραγματεύεται το θέμα των πόλεων που ιδρύθηκαν σε ανάμνηση κάποιας νίκης (*cities of Victory*) τόσο από Ρωμαίους στρατηγούς και αυτοκράτορες όσο κι από ελληνιστικούς βασιλείς· πρόκειται για πόλεις που έφεραν το όνομα Νικόπολη ή το όνομα του ιδρυτή τους (Αδριανούπολη, *colonia Augusta*, Αλεξανδρούπολη, Λυσιμάχεια). Ιδιαίτερα απασχολεί τον Jones το θέμα των πόλεων που είχαν ιδρυθεί σύμφωνα με την ελληνιστική μέθοδο του «συνοικισμού» από κατοίκους της γύρω περιοχής, όπως ήταν π.χ. η Δημητριάδα (στη Μαγνησία). Με βάση τα πρότυπα και παράλληλα αυτά παραδείγματα πόλεων, καταλήγει στο τελικό συμπέρασμα ότι ο Αύγουστος είχε ιδρύσει τη Νικόπολη εκτιμώντας τις ελληνικές και αστικές παραδόσεις και συγχρόνως εμφανιζόμενος στα μάτια του ελληνικού κόσμου ως προστάτης της ελληνικής θρησκείας και των ελληνικών ιδεών. Η ελεύθερη ελληνική Νικόπολη ήταν το σύμβολο της συμφιλίωσης των ελληνικών και ρωμαϊκών ιδανικών.

Ο F. Krinzinger, *Nikopolis in der augusteischen Reichspropaganda*, σ. 109-120, στηριζόμενος σε παραδείγματα μνημείων —κυρίως από τη Ρώμη— που η κατασκευή τους σχετίζεται με την εξυπηρέτηση της αυτοκρατορικής και ειδικό-

τερα της αυγούστειας προπαγάνδας, αναζητεί παρόμοια μνημεία στη Νικόπολη τα οποία κατασκευάστηκαν επί Αυγούστου για προπαγανδιστικούς λόγους. Ύστερα από εξέταση διαφόρων προβλημάτων που αφορούν τη χρονολόγησή τους, το συμβολικό χαρακτήρα τους κ.ά., καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα περισσότερα μνημεία αρχιτεκτονικής της Νικόπολης, καθώς και αρκετά μνημεία γλυπτικής, μπορούν να σχετιστούν με την επίσημη αυγούστεια προπαγάνδα γύρω από τη νίκη στο 'Ακτιο. Τέτοια μνημεία γλυπτικής, όπως υποστηρίζει ο Krinzinger, είναι π.χ. το ανάγλυφο της Βουδαπέστης από το 'Ακτιο και η μαρμαρίνη πλώρα πλοίου που βρέθηκε στο Μιχαλίτσι και θυμίζει τη γνωστή ναυμαχία. Όσον αφορά πάλι τα μνημεία αρχιτεκτονικής, διαπιστώνει ίχνη ή στοιχεία οικοδομικής δραστηριότητας των χρόνων του Αυγούστου στο Ωδείο, στο μεγάλο θέατρο, στο γυμνάσιο και στο στάδιο-αμφιθέατρο της Νικόπολης.

Ο E. Netzer, *Herod the Great's Contribution to Nicopolis in the Light of his Building Activity in Judea*, σ. 121-128, παίρνοντας αφορμή από τη μαρτυρία του Ιώσηπου ότι ο βασιλιάς Ηρώδης ο Μέγας είχε προσφέρει τη βοήθειά του για την ανοικοδόμηση πολλών δημόσιων κτηρίων στην Ακτία Νικόπολη —προφανώς σε ένδειξη της αφοσίωσής του στο πρόσωπο του Αυγούστου—, δίνει μια εικόνα της οικοδομικής δραστηριότητας του Ηρώδη τόσο μέσα στο βασίλειό του όσο κι έξω από τα όριά του (Συρία, Μ. Ασία, Ελλάδα). Σύμφωνα με την άποψη του Netzer, παρόμοια δημόσια κτήρια, που έγιναν με τη βοήθεια του Ηρώδη, αναμένεται να έρθουν στο φως με τις μελλοντικές ανασκαφές στον αρχαιολογικό χώρο της Νικόπολης.

Ο W. Hoepfner, *Nikopolis zur Stadtgründung des Augustus*, σ. 129-133, εξετάζει, στο πλαίσιο της αστικής πολιτικής του Αυγούστου, το «συνοικισμό» της Νικόπολης, η οποία έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην οικονομική πολιτική του καθώς η πόλη με τα δυο λιμάνια της διευκόλυνε τις εμπορικές σχέσεις της Ιταλίας με την Ανατολή. Ιδιαίτερα απασχολεί τον Hoepfner το πρόβλημα της πρόελευσης του πληθυσμού μιας τόσο μεγάλης πόλης όπως ήταν η Νικόπολη. Όπως υποστηρίζει, στο «συνοικισμό» της είχαν λάβει μέρος οι κάτοικοι άλλων πόλεων και κωμών τόσο της γειτονικής Ηπειρωτικής ενδοχώρας (π.χ. Κασσώπης, Αμβρακίας) όσο και της Αχαρνανίας και της μακρινότερης ακόμη Αιτωλίας (π.χ. Στράτου, Πλευρώνας κ.ά.). Επίσης, κρίνοντας από τα ανασκαφικά δεδομένα της Κασσώπης, ενισχύει με αρχαιολογικές μαρτυρίες την πληροφορία του Πausανία ότι οι κάτοικοι της Νικόπολης είχαν μεταφέρει από την πατρίδα τους όλα τα υπάρχοντά τους, καθώς και αγάλματα και άλλα αναθήματα από τα ιερά τους. Αυτό εξάλλου επιβεβαιώνεται κι από την ανεύρεση στη Νικόπολη διαφόρων αρχιτεκτονικών μελών (κορινθιακών και ιωνικών κιονοκράνων κλπ.) που χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή (3ο-2ο π.Χ. αιώνα).

Η Ι. Βοκοτοπούλου, *Ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες στη Νικόπολη κατά τη δεκαετία του 1967-1977*, σ. 135-144, προβαίνει σ' έναν απολογισμό των εργασιών της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων στο χώρο της Νικόπολης κατά τη δεκαετία 1967-1977. Οι εργασίες αυτές είχαν σωστικό κυρίως χαρακτήρα και περιορίστηκαν σε μια μόνο δοκιμαστική ανασκαφή που έγινε στο Νυμφαίο του

ρωμαϊκού υδραγωγείου (θέση «Μπούφι»). Στα πλαίσια της δραστηριότητας αυτής ερευνήθηκαν μερικές συστάδες τάφων, ανασκάφηκε μια μεγάλη οικία (2ου μ.Χ. αι.) με ψηφιδωτά δάπεδα και έγιναν στερεωτικές εργασίες στο Ωδείο, στα Λουτρά, στο νότιο Νυμφαίο, καθώς και σε διάφορα σημεία των τειχών της πόλης που κρίθηκαν επικίνδυνα για κατάρρευση.

Η Ι. Ανδρέου, *Το έργο της ΙΒ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων στη Νικόπολη*, σ. 145-152, κάνει έναν απολογισμό του έργου της Εφορείας στη Νικόπολη κατά το χρονικό διάστημα 1978-1984. Το έργο αυτό περιορίστηκε υποχρεωτικά σε στερεωτικές εργασίες και σωστικές ανασκαφές. Συγκεκριμένα, έγιναν στερεωτικές εργασίες στο ρωμαϊκό υδραγωγείο της Νικόπολης (στις πηγές του Λούρου), στη μεγάλη ρωμαϊκή οικία με τα ψηφιδωτά δάπεδα, στο μεγάλο θέατρο, στο Νυμφαίο του ρωμαϊκού υδραγωγείου (θέση «Μπούφι») και στο ρωμαϊκό τείχος. Με τις σωστικές πάλι ανασκαφές αποκαλύφθηκαν κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς τάφοι (του δυτικού νεκροταφείου), τμήμα αρχαίου πλακόστρωτου δρόμου, ο οποίος συνέδεε τη Νικόπολη με το λιμάνι της (Κόμαρο), και λείψανα ταφικών θαλάμων.

Ο Ρ. Cabanes, *L'empereur Hadrien à Nicopolis*, σ. 153-167, παρουσιάζει δυο νέες επιγραφικές μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν την παλιότερη γνωστή άποψη, βασισμένη σε επιγραφικά και νομισματικά δεδομένα, ότι ο αυτοκράτορας Αδριανός είχε πράγματι επισκεφτεί με τη σύζυγό του Σαβίνα τη Νικόπολη, όπου μάλιστα έγινε και η γνωστή συνάντησή του με το φιλόσοφο Επίκτητο. Όπως προκύπτει από τις επιγραφές, που είναι χαραγμένες σε μικρούς βωμούς αφιερωμένους στο αυτοκρατορικό ζευγάρι, οι κάτοικοι της Νικόπολης είχαν ταυτίσει τον Αδριανό και τη Σαβίνα με τις δυο σπουδαιότερες τοπικές θεότητες, δηλαδή με το Δία Δωδωναίο και την Άρτεμη Κελκαία αντίστοιχα. Η επίσκεψή τους στη Νικόπολη υπολογίζεται ότι θα πρέπει να είχε γίνει το έτος 128 μ.Χ. και ακριβέστερα ανάμεσα στους μήνες Ιούλιο (επιστροφή από την Αφρική) και Σεπτέμβριο (επίσκεψη στην Αθήνα).

Η Χ. Τζουβάρα-Σούλη, *Λατρείες στη Νικόπολη*, σ. 169-196, διαπιστώνει ότι, παράλληλα με τη λατρεία διαφόρων Ρωμαίων αυτοκρατόρων και ανατολικών θεοτήτων, στη Νικόπολη λατρεύτηκαν οι περισσότερες από τις γνωστές πανελλήνιες θεότητες, όπως ο Απόλλωνας, ο Διόνυσος, η Αθηνά, η Αφροδίτη κ.ά. Υποστηρίζει ότι τις ελληνικές αυτές λατρείες είχαν μεταφέρει στη Νικόπολη οι κάτοικοι των «περιοικίδων» πόλεων (Ηπείρου, Ακαρνανίας, Αιτωλίας) που είχαν λάβει μέρος στο συνοικισμό της· ενώ η διάδοση των ανατολικών λατριών (Ίσιδας, Κυβέλης) εξηγείται από τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της πόλης. Τέλος, σε μια πόλη, κτίσμα του αυτοκράτορα Αυγούστου, ήταν φυσικό να κατέχει εξέχουσα θέση στη θρησκευτική της ζωή η λατρεία των αυτοκρατόρων.

Η Μ. Οικονομίδου, *Κύρια χαρακτηριστικά της εικονογραφίας του νομισματοκοπείου της Νικόπολης*, σ. 197-203, υποστηρίζει ότι οι διάφορες παραστάσεις στα νομίσματα της Νικόπολης βασίζονται σε ελληνικά πρότυπα. Ανάμεσα στις παραστάσεις τους δεσπόζουν αυτές που σχετίζονται άμεσα με την ίδρυση της πόλης, τη νίκη του Αυγούστου στο Άκτιο και τα Άκτια. Ακολουθούν οι

απεικονίσεις των κυριότερων ελληνικών θεών (Δία, Αθηνάς, Ἄρτεμις, Ηφαίστου, Ασκληπιού κ.ά.), ανάμεσα στους οποίους κυρίαρχη θέση κατέχει ο Απόλλωνας, προστάτης θεός της πόλης, με τον οποίο είχε ταυτιστεί και ο ιδρυτής της (ο Αύγουστος). Τέλος, παράλληλα με τις θεϊκές μορφές, υπάρχουν και πολλές άλλες νομισματικές παραστάσεις που συνδέονται με την πολιτική και πολιτιστική ιστορία της Νικόπολης.

Ο Ν. Λάσκαρης, *Νικόπολη. Το πέρασμα από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή εποχή (Μορφή και χαρακτήρας μιας πόλεως)*, σ. 205-223, μελετά την πολεοδομική οργάνωση της ρωμαϊκής πόλης αναζητώντας τις ρωμαϊκές χωροταξικές αρχές που εφαρμόστηκαν σε αυτή. Στη συνέχεια επισημαίνει τις διαφοροποιήσεις που έγιναν στο πλάνο της χριστιανικής πόλης κάτω από τις νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν και οι οποίες επηρέασαν αποφασιστικά τη χωροταξική της ανάπτυξη. Επίσης εξετάζει τη λειτουργία και τη σημασία της πόλης στον άμεσο (Ηπειρωτικό) και ευρύτερο (Μεσογειακό) χώρο.

Ο Δ. Πάλλας, *Οι χαρακτήρες και η ακτινοβολία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης*, σ. 225-239, επισημαίνει ως κύριο χαρακτηριστικό της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης το τριμερές εγκάρσιο κλίτος που απαντά στις βασιλικές της (Δουμετίου, Αλκίσιονος κ.ά.). Χάρη στην ακτινοβολία της πόλης, που υπήρξε εκκλησιαστικό και διοικητικό κέντρο της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου, η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της χρησίμευσε ως πρότυπο σε αρκετές άλλες πόλεις όχι μόνο της Ηπείρου (Εύροια, Δωδώνη, Βουθρωτό, Φοινίκη κ.ά.) αλλά και της υπόλοιπης Ελλάδας (Κέρκυρα, Πάνορμος Κρήτης, Δαφνούσια Λοκρίδας κ.ά.).

Η W. P. White, *Unpublished Plans of Nicopolis*, σ. 241-242, κάνει μια σύντομη αναφορά σε δέκα αδημοσίευτα τοπογραφικά σχέδια της Νικόπολης που είχαν εκπονηθεί από τον ιταλικό στρατό το 1943 και βρίσκονται τώρα στο αρχείο της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα. Τα σχέδια αυτά, επειδή έγιναν σε μια εποχή που τα μνημεία δεν καλύπτονταν από τη σημερινή πυκνή βλάστηση, είναι πολύ χρήσιμα για τη μελέτη της μνημειακής τοπογραφίας της Ρωμαϊκής και Βυζαντινής Νικόπολης.

Ο Η. Hellenkemper, *Die byzantinische Stadtmauer von Nikopolis in Epeiros. Ein Kaiserlicher Bauauftrag des 5. oder 6. Jahrhunderts?*, σ. 243-251, αναφέρεται στα τείχη (τυπολογία, τειχοδομία, χρονολόγηση) της Νικόπολης, τα οποία μαζί μ' εκείνα της Θεσσαλονίκης αποτελούν σήμερα τα σπουδαιότερα δείγματα οχύρωσης αστικών κέντρων σε όλη την έκταση του Ιλλυρικού. Ύστερα από μια συγκριτική μελέτη, με βάση ανάλογα παραδείγματα από την Αφρική, τη Μεσοποταμία και τη Συρία, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα τείχη της Νικόπολης αποτελούν δείγμα όχι της τοπικής στρατιωτικής αρχιτεκτονικής αλλά της βυζαντινής παράδοσης στον τομέα αυτό για την κατασκευή τους είχε βοηθήσει οικονομικά ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Όσο για το χρονολογικό πρόβλημα της κατασκευής τους, υποστηρίζει ότι τα τείχη κατασκευάστηκαν στα τέλη του 5ου αιώνα ενώ στα μέσα του 6ου αι. επισκευάστηκαν από τον Ιουστινιανό.

Ο T. Gregory, *The Early Byzantine Fortifications of Nikopolis in Comparative*

Perspective, σ. 253-261, ασχολείται με διάφορα προβλήματα (χρονολογία, τυπολογία, λειτουργία, τειχοδομία) των πρωτοβυζαντινών οχυρώσεων της Νικόπολης, οι οποίες αποτελούν τα σπουδαιότερα και καλύτερα διατηρημένα παραδείγματα στρατιωτικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα. Επειδή όμως δεν έχουν γίνει ακόμη σχετικές αρχιτεκτονικές και στρωματογραφικές έρευνες στη Νικόπολη, ο Gregoγy στηρίζεται σε ανάλογα παραδείγματα οχυρώσεων από τη Νότια Βαλκανική (Κων/λης, Σπάρτης, Αθήνας και κυρίως της Κορινθίας) που έχουν ανασκαφεί και μελετηθεί πληρέστερα. Έτσι, σχετικά με το χρονολογικό πρόβλημα, υποστηρίζει ότι τα τείχη της Νικόπολης δε χτίστηκαν στην εποχή του Ιουστινιανού (μέσα του 6ου αι.), όπως πίστευαν ως τώρα, αλλά νωρίτερα (στα τέλη του 5ου ή αρχές του 6ου αι.)· επί Ιουστινιανού όμως επισκευάστηκαν, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Προκόπιου. Σχετικά πάλι με τον τύπο και τη λειτουργία τους, μπορούν να παραβληθούν μ' εκείνα της Αθήνας, της Σπάρτης και της Κορίνθου, τα οποία περικλείουν μόνο ένα τμήμα της ρωμαϊκής πόλης.

Ο F. Wozniak, *Nikopolis and the Roman Defense of Epirus*, σ. 263-267, εξετάζει την αμυντική οργάνωση της Παλαιάς Ηπείρου, κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (κυρίως στα χρόνια του Ιουστινιανού), και τη σημασία που είχε η οχύρωση της Νικόπολης στα πλαίσια του αμυντικού αυτού συστήματος. Συνδυάζοντας τις φιλολογικές μαρτυρίες με τα αρχαιολογικά δεδομένα, καταλήγει στη διαπίστωση ότι το πνεύμα οικονομίας (σε δαπάνες, κόπο και χρόνο) είχε υπαγορέψει στον Ιουστινιανό την ανάγκη κατασκευής, ή καλύτερα επισκευής, μικρών κυρίως φρουριών (με εξαίρεση τη Νικόπολη, την Εύροια κ.ά.) και κατά προτίμηση στα ερείπια αρχαιότερων φρουριών (του 3ου και 5ου αιώνα)· γι' αυτό τα μεγάλα φρούρια, καθώς κι εκείνα που χτίστηκαν εκ θεμελίων, είναι ελάχιστα. Αυτό σημαίνει ότι βασικό κριτήριο επιλογής της θέσης των περισσότερων φρουριών ήταν μάλλον η ύπαρξη εκεί πρωιμότερων οχυρώσεων παρά η εξυπηρέτηση του όλου αμυντικού συστήματος της Ηπείρου ή του Ιλλυρικού. Ιδιαίτερα χρήσιμη αποδείχτηκε η οχύρωση των μεγαλύτερων παραλιακών φρουριών, όπως ήταν η Νικόπολη· κι αυτό, γιατί η οχύρωση αυτή είχε προσφέρει ασφαλή αστικά καταφύγια στο ντόπιο πληθυσμό, όταν στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 7ου αιώνα το αμυντικό σύστημα της ενδοχώρας είχε παραλύσει από τις βαρβαρικές επιδρομές.

Ο Μητροπολίτης Νικοπόλεως Μελέτιος, *Ο Νικοπόλεως Ευγένιος και η Σύνοδος της Χαλκηδόνας*, σ. 269-278, αναφέρεται σε μια σπουδαία επιστολή που θεωρείται πιθανό ότι συντάχτηκε από το Μητροπολίτη Νικοπόλεως Ευγένιο και την οποία υπογράφουν οι οκτώ επίσκοποι της Μητρόπολής του —ανάμεσά τους και ο συγγρ. Διάδοχος Φωτικής. Στην επιστολή του ο Ευγένιος δίνει εύστοχες απαντήσεις σε καιρία ζητήματα που αφορούν τον Αιγύπτιο Τιμόθεο Αίλουρο και κυρίως τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας (451 μ.Χ.). Στο τέλος της ανακοίνωσης παρατίθεται σε νεοελληνική μετάφραση το κείμενο της επιστολής αυτής, η οποία από τη μια μεριά δείχνει τις βαθιές γνώσεις και τη θεολογική κατάρτιση του Ευγένιου και από την άλλη μεριά μαρτυρεί έμμεσα το υψηλό επίπεδο της πολιτιστικής ζωής στη Νικόπολη.

H A. G. Guidobaldi, *Il mosaico dell'ambone della basilica B' di Nicopolis*, σ. 279-293, εξετάζει, από χρονολογική και τεχνοτροπική άποψη, τα γλυπτά και τις σωζόμενες ψηφιδωτές διακοσμήσεις του άμβωνα της βασιλικής Β', ο οποίος αποτελεί μοναδικό παράδειγμα στο είδος του.

H G. Hellenkemper-Salies, *Zu Stil und Ikonographie in den frühbyzantinischen Mosaiken von Nikopolis*, σ. 295-310, αναλύει, με βάση παράλληλα παραδείγματα από άλλες περιοχές, τα εικονογραφικά, τεχνοτροπικά και διακοσμητικά στοιχεία των γνωστών μωσαϊκών που αποκαλύφθηκαν σε παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Νικόπολης. Από την ανάλυση προκύπτει η παρουσία κοινών ή συγγενικών καλλιτεχνικών στοιχείων μεταξύ των μωσαϊκών της Νικόπολης και εκείνων της Ανατολής και ιδιαίτερα της Παλαιστίνης, με την οποία φαίνεται πως υπήρχαν ιδιαίτεροι χριστιανικοί δεσμοί. Η επισήμανση τέτοιων κοινών ή συγγενικών καλλιτεχνικών στοιχείων επιτρέπει τη βέβαιη χρονολόγηση των μωσαϊκών της Νικόπολης στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Η «ανατολική» πάλι καλλιτεχνική τάση που διαπιστώνεται στα μωσαϊκά της Νικόπολης δεν αντικατοπτρίζει μόνο την πολιτική και χριστιανική θέση της Παλαιάς Ηπείρου αλλά και τον πολιτιστικό «εξανατολισμό» μιας πόλης που βρισκόταν στα έσχατα όρια του ελληνόφωνου τμήματος της αυτοκρατορίας και αποτελούσε, κατά τους τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, τη γέφυρα μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

O F. Guidobaldi, *Problemi di conservazione dei pavimenti in opus sectile: il caso delle basiliche paleocristiane di Nikopolis*, σ. 311-316, προτείνει διάφορες μεθόδους για την προστασία και συντήρηση των μαρμαρίνων δαπέδων στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Νικόπολης, με βάση τα παραδείγματα εφαρμογής των μεθόδων αυτών σε άλλες πόλεις.

O Δ. Κωνστάντιος και η Ε. Χαλκιά, *Παλαιοχριστιανικά γλυπτά Νικοπόλεως*, σ. 317-325, κάνουν μια σύντομη παρουσίαση των γλυπτών της βασιλικής Δ', τα οποία πρόκειται να συμπεριληφθούν στον πρώτο τόμο ενός Corpus των παλαιοχριστιανικών γλυπτών της Νικόπολης που ετοιμάζει η Η' Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Τα παλαιοχριστιανικά αυτά γλυπτά, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν και πολλά ρωμαϊκά σε δεύτερη χρήση, αποτελούνται από θωράκια, πεσσίσκους, κίονες και κιονίσκους, κιονόκρανα, επιθήματα και επίκρανα. Η τεχνοτροπική τους εξέλιξη και το υλικό κατασκευής τους μαρτυρούν ότι ανήκουν στον 6ο αιώνα και έχουν διαφορετική προέλευση (εισαγόμενα και ντόπιου εργαστηρίου).

Oι N. και W. Seibt, *Die sphragistischen Quellen zum byzantinischen Thema Nikopolis*, σ. 327-347, παρουσιάζουν τύπους σφραγίδων που προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες για τη διοικητική ιστορία του βυζαντινού θέματος της Νικόπολης, καθώς και για τις σχέσεις του με άλλες διοικητικές περιοχές (Πελοπόννησο, Κεφαλονιά, Θεσσαλονίκη). Οι σφραγίδες χρονολογούνται ανάμεσα στα τέλη του 9ου και στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα και αφορούν τέσσερες κατηγορίες ανώτερων και κατώτερων αρχόντων: τους στρατηγούς, τους κριτές, τους πρωτονοτάριους και διάφορους άλλους (τουρμάρχες, κομμερκιάρχους και επόπτες). Στο σύνολο των 19 σφραγίδων οι δέκα (δηλαδή το 52,5%) αφορούν στρατηγούς.

H Cl. Barsanti, *Un capitello polilobato mediobizantino conservato nel museo di*

Nicopolis, σ. 349-360, εξετάζει ένα μοναδικό στο είδος του κιονόκρανο από τη Νικόπολη, που χρονολογείται στον 11ο-12ο αιώνα. Υποστηρίζει ότι το κιονόκρανο φιλοτεγήθηκε με βάση κάποιο πρότυπο του 6ου αιώνα και το παραλληλίζει με μια ολόκληρη σειρά ανάλογων κιονοκράνων από την Κωνσταντινούπολη και τη Μ. Ασία που είχαν φιλοτεγηθεί με βάση πρωτοβυζαντινά πρότυπα.

Ο P. Sustal, *Arta und Ragusa. Zu den Handelsbeziehungen Ragusas mit Epirus*, σ. 361-368, επιχειρεί, βασιζόμενος σε πληροφορίες από το πλούσιο αρχείο του Dubrovnik, μια ιστορική επισκόπηση των εμπορικών σχέσεων της Ραγούζας με το Δεσποτάτο της Ηπείρου και ειδικότερα με την Άρτα κατά τον 14ο και 15ο αιώνα. Επίσης, ταυτίζει τοπωνύμια που μνημονεύονται σε έγγραφα του ίδιου αρχείου και προβαίνει σε διάφορες τοπογραφικές παρατηρήσεις, οι οποίες αποτελούν μικρό συμπλήρωμα στον 3ο τόμο της *Tabula Imperii Byzantini* (Nikopolis und Kephallënia, Wien 1981) που είχε συντάξει ο ίδιος σε συνεργασία με τον J. Koder. Όπως διαπιστώνει, οι έμποροι της Ραγούζας, ανταγωνιζόμενοι τους Βενετούς, συνέχισαν την εμπορική τους δραστηριότητα στην Άρτα και μετά την κατάκτησή της από τους Τούρκους (1449). Τα κυριότερα προϊόντα που εξαγόταν τόσο από την Άρτα όσο κι από άλλες παραλιακές θέσεις του Αμβρακικού κόλπου ήταν δημητριακά, αλάτι, βαμβάκι, λινά και κερί.

Ο J. Irmscher, *Nikopolis in der Reiseliteratur der Türkenzeit*, σ. 369-394, παρουσιάζει με συντομία τις πληροφορίες που δίνουν για τη Νικόπολη και τα ερείπιά της καθώς και για τη διπλανή πόλη της Πρέβεζας, διάφοροι περιηγητές (Γάλλοι, Γερμανοί, Άγγλοι κ.ά.) των χρόνων της τουρκοκρατίας. Πρόκειται συγκεκριμένα για τους εξής περιηγητές: Κυριακό από την Αγκώνα, F. Rouqueville, E. Dodwell, D'Anville, F. A. Ukert, G. C. Gropius, M. von Stachelberg, J. C. Hobhouse, H. Holland, T. S. Hughes, W. M. Leake, A. P. von Osten, C. Müller, Ch. Wordsworth κ.ά. Αν εξαιρέσει κανείς τον Κυριακό από την Αγκώνα (15ου αι.), όλοι σχεδόν οι υπόλοιποι περιηγητές έγραψαν κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας (19ο αι.).

Τα Πρακτικά κλείνουν με τρεις εισηγήσεις (I. Ανδρέου, Δ. Τριανταφυλλόπουλου και J. R. Wiseman), καθώς και με τη συνοπτική παρουσίαση (σ. 417-418) των προτάσεων που έγιναν από διάφορους συνέδρους (N. Νικονάνο, Αθ. Παλιούρα, N. Γιαννούλη κ.ά.) για τη διάσωση και τη μελλοντική έρευνα της Νικόπολης. Στην εισήγησή της με θέμα *Νικόπολη: Προβλήματα - Προτάσεις*, σ. 395-398, η I. Ανδρέου επισημαίνει τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η IB' Εφορεία Αρχαιοτήτων σχετικά με τη μελέτη και προστασία των μνημείων της Νικόπολης και τονίζει την ανάγκη ίδρυσης ενός νέου σύγχρονου μουσείου και στελέχωσης της Εφορείας. Ο Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Χριστιανική Νικόπολη: Προβλήματα, προοπτικές και προτάσεις για τη διάσωσή της*, σ. 399-409, υπογραμμίζει με τη σειρά του το μεγάλο κίνδυνο καταστροφής των μνημείων της Νικόπολης (βασιλικών, τειχών, έπαυλης κ.ά.), αν δε ληφθούν εγκαίρως τα κατάλληλα μέτρα προστασίας και ανάδειξής τους. Όσον αφορά την έρευνα της πόλης, ενδιαφέρονσα είναι η πρότασή του για την ίδρυση ενός αυτόνομου Κέντρου Μελετών Νικόπολης. Ο J. R. Wiseman, *Suggestions for the Study of Nikopolis in its*

Changing Context, σ. 411-416, υποδεικνύει διάφορες κατευθύνσεις που θα πρέπει να ακολουθήσει η μελλοντική έρευνα της Νικόπολης και προτείνει τη σύσταση μιας Διεθνούς Επιτροπής για την έρευνα της πόλης. Επίσης, επισημαίνει τα κύρια σημεία γύρω από τα οποία θα πρέπει να στραφούν ειδικότερα οι ανασκαφικές έρευνες, καθώς και τις σύγχρονες μεθόδους έρευνας που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν (αεροφωτογράφιση κ.ά.).

Ο τόμος των *Πρακτικών του Α΄ Συμποσίου για τη Νικόπολη* έρχεται να καλύψει ένα σοβαρό κενό στη διεθνή βιβλιογραφία, καθώς ελάχιστες επιστημονικές εργασίες έχουν γραφεί ως τώρα για την πόλη αυτή. Χάρη στην ευρύτητα των θεμάτων που συζητήθηκαν στο Συμπόσιο, ο τόμος προσφέρει πλούσιο υλικό και τη βασική τουλάχιστον προβληματική (*état des questions*) γύρω από την έρευνα της Ρωμαϊκής και Βυζαντινής Νικόπολης. Γι' αυτό αποτελεί αναμφισβήτητα ένα πραγματικό έργο υποδομής, πολύ χρήσιμο για τους μελλοντικούς ερευνητές της ιστορίας και αρχαιολογίας της πόλης.

Ομολογουμένως η διοργάνωση ενός Διεθνούς Συμποσίου για μία μόνο πόλη, όσο σπουδαία κι αν υπήρξε αυτή, είναι έργο εξαιρετικά δύσκολο. Ωστόσο στην περίπτωση της Νικόπολης η οργανωτική επιτροπή ξεπέρασε πραγματικά κάθε προσδοκία και γι' αυτό της αξίζουν θερμά συγχαρητήρια.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΔΗΜ. Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ

Το μάθημα της Ιστορίας στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, Αθήνα 1988, σελ. 234 [Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων (ΠΕΦ): Σεμινάριο 9].

Το παρόν δημοσίευμα, που αποτελεί προϊόν ενός σεμιναρίου το οποίο διοργάνωσε η ΠΕΦ, έχει ως αφετηρία του τη διαπίστωση ότι επικρατεί δυσπιστία διδασκόντων και διδασκομένων στην εκπαίδευση ως προς την αξία της ιστορικής γνώσης, δυσπιστία που οφείλεται όχι μόνο στο γεγονός ότι το μάθημα της Ιστορίας έχει χρησιμοποιηθεί κατά καιρούς, και εξακολουθεί να χρησιμοποιείται, ως μέσο ιδεολογικού προσανατολισμού των νέων, αλλά κυρίως στην έλλειψη ενιαίας αντίληψης για τη μεθοδολογία της Ιστορίας ως επιστήμης, δηλαδή στην αβεβαιότητα ως προς τον τρόπο ανασύνθεσης της εικόνας για τη ζωή και τη δράση των ανθρώπων στο παρελθόν.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η ιστορική γνώση που μεταδίδεται σήμερα στους μαθητές της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, μέσω των Αναλυτικών Προγραμμάτων και των σχολικών βιβλίων, είναι συγκεχυμένη και ενμέρει αντιφατική, κάτι που διακυβεύει την επίτευξη του κύριου σκοπού για τον οποίο διδάσκεται το μάθημα της Ιστορίας, την καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης και κρίσης. Το γεγονός αυτό ανησυχεί, ή πρέπει να ανησυχεί, τους εκπαιδευτικούς που αναλαμβάνουν να διασφαλίσουν την ιστορική μόρφωση της νέας γενιάς —απαραίτητο στοιχείο για τον ανθρωπολογικό και κοινωνικοπολιτικό προσανα-

τολισμό της. Αυτός είναι ο βασικός λόγος που οδήγησε στη διοργάνωση του σεμιναρίου, στο οποίο συμμετείχαν τόσο έμπειροι εκπαιδευτικοί όσο και ειδικοί από το χώρο της Ιστορίας και της Φιλοσοφίας.

Στο βιβλίο περιέχονται δεκατέσσερις εισηγήσεις, ταξινομημένες σε τέσσερις θεματικές ενότητες.

Στην πρώτη ενότητα (εισηγήσεις των Θ. Βέικου, Ν. Σβορώνου και Α. Μπαγιόνα) προέχουν επιστημολογικά προβλήματα της Ιστορικής Επιστήμης, με κύριο άξονα το πρόβλημα της αντικειμενικότητας και αξιολογικής ουδετερότητας ή της μεροληπτικότητας της ιστορικής γνώσης. Θίγονται επίσης τα προβλήματα της ιστορικής εξήγησης, της αξιοπιστίας των ιστορικών πηγών, της ιστορικής εξέλιξης, της πρόβλεψης στην Ιστορία κ.ά.

Στη δεύτερη ενότητα (εισηγήσεις των Γ. Γιαννόπουλου, Σ. Μαρκιανού, Β. Σκουλάτου κ.ά.) εξετάζονται κυρίως οι σκοποί που επιδιώκει η διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας στην εκπαίδευση, όπως εμπεριέχονται στα Αναλυτικά Προγράμματα και συγκεκριμενοποιούνται στα σχολικά εγχειρίδια, και οι προϋποθέσεις των μαθητών, για την εκμάθηση και κατάκτηση της ιστορικής ύλης.

Στην τρίτη ενότητα (εισηγήσεις των Ε. Ρήγου, Γ. Ρηγόπουλου, Γ. Λεοντσίνη και Ε. Κατσιμπρή) αντιμετωπίζονται βασικά θέματα Διδακτικής Μεθοδολογίας, όπως η διδακτική προσέγγιση μιας ενότητας στο μάθημα της Ιστορίας και η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων μάθησης μέσω της σχολικής επίδοσης των μαθητών.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου (εισηγήσεις Φ. Κ. Βώρου) γίνεται μια πολύ σύντομη ιστορική ανασκόπηση σε ό,τι αφορά τις «περιπέτειες» του μαθήματος της Ιστορίας στη νεοελληνική εκπαίδευση (με αναφορές στους σκοπούς διδασκαλίας, τα Αναλυτικά προγράμματα και σχολικά βιβλία, την ιδεολογική διάσταση του μαθήματος και την εκπαίδευση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών) και αναφέρονται μερικά ενδεικτικά παραδείγματα.

Γενικά τίθενται και αντιμετωπίζονται στο δημοσίευμα αυτό σημαντικά θέματα, κυρίως από την περιοχή της Διδακτικής της Ιστορίας, όπως οι ψυχολογικές προϋποθέσεις των μαθητών, οι σκοποί και η διδακτέα ύλη του μαθήματος της Ιστορίας και η μεθόδευση της διδασκαλίας σε όλες τις βασικές πτυχές της, από τις λεγόμενες διδακτικές αρχές ως την αξιολόγηση του αποτελέσματος μάθησης. Με την έννοια αυτή αποτελεί το βιβλίο αξιόλογο ερέθισμα για τον προβληματισμό των εκπαιδευτικών και χρήσιμο εργαλείο για την εκπαιδευτική πράξη. Αυτό το δεύτερο σκέλος είναι ιδιαίτερα σημαντικό σ' έναν τομέα της εκπαιδευτικής διαδικασίας ο οποίος αντιμετωπίζεται συνήθως βιαστικά και επιφανειακά στην καθημερινή διδακτική πράξη, αν και είναι γενικά αποδεκτό ότι το μάθημα της Ιστορίας είναι αποφασιστικής σημασίας για τη διαμόρφωση των μαθητών ως αυτοτελών και υπεύθυνων μελών του κοινωνικού συνόλου και μιας δημοκρατικής πολιτείας.

Κάποιες κριτικές παρατηρήσεις και επισημάνσεις θα μπορούσε βέβαια να κάνει κανείς. Έτσι είναι, π.χ., χαλαρή η σύνδεση της πρώτης με τις υπόλοιπες τρεις ενότητες· επίσης οι εισηγήσεις που την απαρτίζουν δεν ικανοποιούν

πλήρως: διακόπτεται, π.χ., απότομα η εισήγηση του Θ. Βέικου για τον «επιστημονικό και κανονιστικό λόγο» στο σημείο ακριβώς που θα περίμενε ο αναγνώστης να θεμελιωθεί αναλυτικά και να συγκεκριμενοποιηθεί η προτεινόμενη από τον συγγραφέα λύση, ενώ η κάπως ασυστηματοποίητη εισήγηση του Ν. Σβορώνου διαψεύδει δικαιολογημένες προσδοκίες που δημιουργούνται στον αναγνώστη από τον τίτλο της εισήγησης και το γενικότερο κύρος του συγγραφέα. Επίσης, η οπτική γωνία που επιλέγεται στην αντιμετώπιση επιστημολογικών και ιστορικών προβλημάτων σε ορισμένες εισηγήσεις (π.χ. του Α. Μπαγιόνα και του Φ. Κ. Βώρου) είναι σε μερικά σημεία μονόπλευρη. Εξάλλου η παιδαγωγική σκοπιά της θεματικής είναι υποτονική έως ανύπαρκτη. Η βιβλιογραφία τέλος είναι κάπου ελλιπής (λείπουν π.χ. ελληνικές εργασίες για τον Piaget ή το σχετικά πρόσφατο (1987) δημοσίευμα του Π. Ξωχέλλη για τη Διδακτική της Ιστορίας.

Οι επιφυλάξεις αυτές δεν αλλάζουν ωστόσο σημαντικά τη γενική εκτίμηση ότι πρόκειται για ένα δημοσίευμα, το οποίο συμβάλλει στον αναγκαίο προβληματισμό μας γύρω από το μάθημα της Ιστορίας και τη σημασία του για την εκπαίδευση και καλύπτει ένα κενό στην πενιχρή ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.